

ISSN 1829-4871

ՎԱՍՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԳԻՏԱՄԵԹՈԴԻԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
LEGAL SCIENTIFIC-METHODICAL REVIEW
ПРАВОВОЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

1

(75)
2017

ՎԱՍՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ

1 / 2017

Բուն Հայոց 4509 ամի

For the Sake of JUSTICE

1 / 2017

Core Armenian 4509

(75)

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է ՎԱՆԱՁՈՐԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ ԵՐԱՇԽԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է ԳՈՐԻՍԻ «ՍՅՈՒՆԻՔ»
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ
ԵՐԱՇԽԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ:

Գլխավոր խմբագիր

ԳԵՎՈՐԳ ԳԱԳԻԿԻ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
Իրավաբան

Գիտական խմբագրական խորհուրդ

ՌՈՒԲԵՆ ՀՈՎՍԵՓԻ ԱՎԱԳՅԱՆ
*Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր*

ՄԱՆՈՒԿ ԱՇՈՏԻ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
*Մանկավարժական գիտությունների դոկտոր,
Ֆիզիկա-մաթեմատիկական գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ, ՌԴ Սոցիալական և
մանկավարժական գիտությունների
ակադեմիայի ակադեմիկոս*

ԱՆԻ ԳԵՎՈՐԳԻ ՔԱԼԱՅՅԱՆ
*Հոգեբանական գիտությունների դոկտոր,
Կրթության դոկտոր, Նյու-Յորքի Կոլումբիայի
համալսարանի ուսուցչական քոլեջի պրոֆեսոր*

ԱՐՄԵՆ ՄԵՐՈՒՋԱՆԻ ՄԱԶՄԱՆՅԱՆ
Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր

ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՆԹԱՇԻ ՔԱՌՅԱՆ
*Պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր*

ԳՐԱՎԻԿ ԱՇՈՏԻ ԲԱԲԱՅԱՆ
*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու,
պրոֆեսոր*

ԻԶԱԲԵԼԼԱ ԳՐԱՎԻԿԻ ԲԱԲԱՅԱՆ
*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ*

ՄԱՐՏԻՆ ՄՍԱՎԵԻ ԶԻԼՖՈՒՂԱՐՅԱՆ
Իրավաբանական գիտությունների թեկնածու

Խմբագիրներ

ՍՈՖԻԱ ՍԻՄՈՆԻ ԲԱԲԱՅԱՆ
ՌՈՒԲԵՆ ՎԱՉԱԳԱՆԻ ՊԱՐՄԱՅԱՆ

Համակարգչային ձևավորող
ՏԱԹԵՎԻԿ ՍԱՄՎԵԼԻ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

PUBLISHED ON THE RECOMMENDATION
OF THE SCIENTIFIC COUNCIL OF THE
VANADZOR STATE UNIVERSITY

PUBLISHED ON THE RECOMMENDATION
OF THE SCIENTIFIC COUNCIL OF THE
"SYUNIK" INSTITUTE OF GORIS

Editor-in-Chief

GEVORK GAGIK MANOUKIAN
Lawyer

Scientific Editorial Board

RUBEN HOVSEP AVAGYAN
*Doctor of Law,
Professor*

MANOUK ASHOT MKRTCHYAN
*Doctor of Pedagogical Sciences,
Candidate of Physical and Mathematical
Sciences, Academician of the
Russian Academy of Pedagogical and
Social Sciences*

ANI KEVORK KALAYJIAN
*Professor of Psychology at Teachers College,
Columbia University, Doctor of Science of
Psychology and Doctor of Education*

ARMEN MERUJAN MAZMANYAN
Doctor of Law

SAMSON MANTASH QARYAN
*Doctor of Historical Sciences
Professor*

GRAVIK ASHOT BABAYAN
*Candidate of Pedagogical Sciences,
Professor*

IZABELLA GRAVIK BABAYAN
*Candidate of Pedagogical Sciences,
associate professor*

MARTIN MATVEY ZILFOUGHARYAN
Candidate of Law Sciences,

Editors

SOFIA SIMON BABAYAN
RUBEN VACHAGAN PARSAMYAN

Designer
TATEVIK SAMVEL MATEVOSYAN

ԱՅՍ ՀԱՄԱՐՈՒՄ

ՌՈՒԲԵՆ ՀՈՎՍԵՓԻ ԱՎԱԳՅԱՆ.
«Լեհահայերի » Statut Juris Armenici ”-ն
և նրանց ինքնակառավարումն ու դա-
տավարությունը» 4

ԿԱՐԻՆԵ ՍՈՒՐԵՆԻ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ,
ՍԻՐԻՆԵ ՌԱՖԻԿՅԱՆ ԿՈՍՅԱՆ.
«Կայուն զարգացման նպատակների
համալիրությունը հանուն մարդու և
բնության իրավունքների ներդաշնա-
կեցման» 22

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԳՐԻԳՈՐԻ ՕՍԻՊՈՎ.
«Գենդերային կարծրատիպեր. դրանց
տարածվածությունը և դրանց դեմ պայ-
քարի արդյունավետ միջոցները 30

ՍԱՄՎԵԼ ՀԱՄԼԵՏԻ ՄԿՈՅԱՆ.
«Հայաստանի Հանրապետության քա-
ղաքացիական դատավարությունում
ապացույց ներկայացնելու ժամկետնե-
րի որոշ հիմնահարցեր» 40

ՆԱՐԻՆԵ ՄՈՎՍԵՍԻ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ.
«Հայոց ցեղասպանության և Թուրսի-
ների ցեղասպանության կազմակերպ-
ման դիտարկման փորձ՝ ըստ Գրեգորի
Սթենթոնի առաջադրած ցեղասպա-
նության փուլերի» 50

ՄԱԿ-ի էջ.
ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար
Անտոնիո Գուտերեսի հրադարարի
կոչը 60

IN THIS ISSUE

RUBEN HOVSEP AVAGYAN:
”Self-Government, Proceeding and
”Statut Juris Armenici” of Polish
Armenians” 4

KARINE SOUREN DANIELYAN,
SIRINE RAFIK KOSYAN:
”Integrity of Sustainable Development
Goals for the Sake of Harmonious
Combination of Human Rights and
Nature” 22

VLADIMIR GRIGOR OSIPOV:
”Gender Stereotypes: Their Prevalence
and Effective Ways to Combat
Them” 30

SAMVEL HAMLET MKOYAN:
”Some Problems of Evidence Submission
Deadlines in Civil Process in The Republic
of Armenia” 40

NARINE MOVSES KOSTANDYAN:
”Organization of the Armenian Genocide
and Genocide of Tutsis According to the
Periodization Stages of Gregory.
H. Stanton 50

UN page:
The Message of the Secretary-General
of the United Nations António
Guterres 60

РУБЕН ОСИПОВИЧ АВАКЯН

Доктор юридических наук, профессор

САМОУПРАВЛЕНИЕ, СУДОПРОИЗВОДСТВО И "STATUT JURIS ARMENICI" ПОЛЬСКИХ АРМЯН

Памятники армянского права имеют историко-правовое значение не только для армянского народа, но и для многих народов мира. Об этом свидетельствует их всемирное признание. В частности, дошедшие до нас также уникальные исторические нормативно-правовые акты подчеркивают, что в истории права и самоуправления яркий след оставили и армянские колонии Польши (совр. Украины). "В этом нет ничего удивительного, — пишет украинский исследователь, доктор ист. наук, проф. Ярослав Дашкевич (1926 – 2010), — армяне Украины создали свои формы национального существования, свою высокую культуру..."¹.

По данным известных специалистов, только за период от XIII до XVIII веков на территории западно-украинских земель — тогдашней Польши, возникли десятки армянских колоний. Особенно большие и богатые из них были армянские колонии Львова, Каменец-Подольском, Манкермана (Киев), Замостья, Язловца (Язловки) и др. При этом Львов и Каменец-Подольский были королевскими горо-

дами. Другие упомянутые города и поселения принадлежали крупным магнатам.

Следует отметить, что одним из ценных источников по истории первых трех десятилетий XVII в. об армянских колониях во Львове, Каменец-Подольске, Замостье, Манкермане (Киеве) и в других польских городах являются "Путевые заметки" одного из представителей культурной жизни армянской колонии Львова, паломника-путешественника, дьякона Симеона Лехаца (1584 – 1635). В частности, в главе "Описание города Львова", в разделе "Горожане" он пишет, что армяне г. Львова «имеют свой отдельный суд и меч, которые наказывают и казнят армянских воров и разбойников; никто не имеет права судить армян, кроме армянских судей»². Далее, в разделе "Армянский язык. Анийцы" он продолжает: «Львовские армяне не знают армянского языка, но говорят по-польски и по-кыпчакски, т. е. на татарском языке. Говорили, что местные армяне переселились из Ани»³.

Впервые о кыпчакоязычных армянах

¹ Дашкевич Я. Р. Кто они армяне — кыпчаки? (об этносе создателей армяно — кыпчакских рукописей XVI — XVII вв.) // Вестник (Бамбер) Матенадарана, 1994. № 16. с. 58.

² Дашкевич Я. Р. Кто они армяне — кыпчаки? (об этносе создателей армяно — кыпчакских рукописей XVI — XVII вв.) // Вестник (Бамбер) Матенадарана, 1994. № 16. с. 58.

³ Армянская историческая проза и поэзия (V — XVIII вв.) / Сост. и редактор канд. филол. наук, доцент Наира Сейранян. Ер., 2009 (Антология по проекту Валерия Брюсова), с. 244, 248.

мир узнал не в 1930 г., как это пишет А. Н. Гаркавец, а намного раньше. Первым исследователем нормативно-правовых актов кыпчакоязычных армян Польши был известный ученый, филолог, историк, музыкант и педагог Минас Манукович Бжшкянц (1777 – 1851), который в 1820 г. во время посещения Каменец-Подольского увидел в старом Армянском суде окно, доверху заваленное толстыми томами книг, содержание которых легло в основу его работ⁴.

Следует отметить, что в своих трудах в XIX в. к кыпчакоязычным армянам Польши и Крыма обратились также Садок Баронч, Керовбе Кушнерян, Гевонд Алишан и многие другие исследователи⁵.

Что касается львовских армян, то в начале XV в. во Львове проживали около 300 армянских семей, что составляло 25 % от общего количества проживающего городского населения. Однако уже в начале XVII в. общее количество армянских семей достигает до 1000, в основном переселенцы из Крыма (в частности, из Кафы и других городов) с тюркским (кыпчакским) разговорным языком⁶.

В целях реализации своих национальных прав на государственном уровне и устранения “недоразумений” между армянскими общинами и польской городской властью армянами польской колонии г. Львова был осуществлен перевод “Судебника” Мхитара Гоша (XII в.) с армянского на латинский (без первой части – “Церковных канонов”, но по-

чти дословно с повторением “Введения” и более 2/3 светских статей второй части одной из редакций “Судебника” Мхитара Гоша. Он был представлен королю польскому и великому князю литовскому Сигизмунду I Старому (1506 – 1548).

После некоторых изменений и дополнений (с учетом новых условий жизни польских армян, которых не мог предвидеть Мхитар Гош), “Судебник” был утвержден польским королем в марте 1519 г. как “Statuta juris Armenici” (“Армянский статут” или его называли также “Статутом львовских армян”)⁷.

Данный нормативно-правовой акт у ведущих специалистов получил название “Армянский судебник 1519 г.”, мы же его называем: “Судебник” Мхитара Гоша для польских армян, или “Судебник для польских армян”, который, по приведенному выше справедливому мнению Мирона Капраля, является “полноценным и многофункциональным правовым кодексом, предусматривающим решение разнообразных правовых ситуаций”⁸ для армяноязычных, польскоязычных и тюркоязычных (кыпчакоязычных) армян Польши.

Однако здесь следует заметить, что некоторые казахские ученые отмечают, что латинский текст “Судебника для польских армян” был утвержден польским королем Сигизмундом I в 1519 г. “с многочисленными исправлениями, дополнениями и ограничительными комментариями...” Однако в утвержденном

⁴ Бжшкянц М. М. Путешествие в Польшу и другие края, где проживают потомки древних жителей города Ани. Венеция, 1830 (на арм. яз.), с.157-158.

⁵ Авакян Р. О. Памятники армянского права (I – XVI вв.). Ростов н/Д, 2015. Т. 21. (Антология памятников права народов Кавказа) и др.

⁶ Baracz S. Rysdziejów Ormianskich. Tarnopol, 1853, 1869 [Баронч Садок. Очерки истории [польских] армян. Тернополь, 1869], с.117.

⁷ Кульчицкий В. С. Армянский “Судебник” [Мхитара] Гоша и его применение во Львове // ИСУАН. Киев, 1965. Вып. 2. с. 147.

⁸ Капраль Мирон. Правовое устройство армянской общины Львова в XIV – XVIII веках: обзор документов // Кыпчакско-польская версия Армянского судебника Мхитара Гоша... Алматы: Дешт-и Кыпчак, Баур, 2003. С. 749 – 751.

"Судебнике", в распоряжении польского короля, под заголовком "Объявляется навеки" мы читаем: «... мы приказали армянам – эти их законы перевести на латинский язык, и изложить и представить нам которые права с нашей радой взвешенно исследовав и в некоторых частях немного изменив и исправив, мы рассудим вписать их в это наше распоряжение и вновь подтвердить...»⁹.

На наш взгляд, надо отметить, эти новые "недоразумения" (мягко говоря) возникли в результате *сравнения* нашими казахскими коллегами польско-кыпчакской версии "Судебника польских армян" с *несохранившимся армянским оригиналом*, а в действительности же – с прототипом одной из его редакций в переводе А. А. Паповяна и в редакции Б. М. Арутюняна¹⁰. Здесь важно отметить, что Научно-исследовательский институт древних рукописей (Матенадаран) им. св. Месропа Маштоца (Армения) в 2014 г. издал три редакции "Судебника" Мхитара Гоша. В каком сочетании эти редакции были использованы и какие изменения и дополнения были внесены в проект "Судебника польских армян" львовскими армянами при создании своего армянского оригинала, мы сегодня можем только догадываться, пока не исследован армянский оригинал, его латинский перевод и не проведено сравнение их с кыпчакским переводом.

Справедливости ради заметим, что до казахских исследователей сравни-

тельный анализ текста "Судебника польских армян" провели Фердинанд Бишоф (1826 – 1915), Йозеф Колер (1849 – 1919), Ваһан Бастамян (1835 – 1881), Освальд Бальцер (XX в.) и др. В частности, в середине второй половины XX в. в критическом издании "Судебника" Мхитара Гоша доктор юр. наук Х. А. Торосян посвятил целую главу латинской редакции "Судебника" польских армян, его переводам на польский и кыпчакский (тюркский) языки, дал сравнительную таблицу соотношения одной из редакций "Судебника" Мхитара Гоша, но не армянского оригинала, и "Судебника польских армян"¹¹.

В подтверждение вышеизложенного в отношении "армянского оригинала" приведем высказывание, сделанное более полувека назад ныне здравствующим и работающим научным сотрудником Научно-исследовательского института древних рукописей им. св. Месропа Маштоца (Матенадарана), доктором ист. наук В. Р. Григоряном: «Оригинал ["Судебника" – "Статута львовских армян" (1519 г.) на армянском языке] до сих пор не обнаружен, существуют его латинский, польский и кыпчакский переводы... Латинский и польский тексты были [впервые] изданы в середине XIX в., а кыпчакский – в польском журнале 1957г.»¹².

Далее, во время консультационной беседы с ним, как с крупным специалистом по вопросам местного самоуправ-

⁹ Кыпчакско-польская версия Армянского судебного Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский процессуальный кодекс. Львов: Каменец-Подольский, 1519 – 1594 / Подготовка, транскрипция, русский перевод, прим., кыпчакско-русский глоссарий и статья Александра Гаркавца. Казахский перевод и кыпчакско-казахский глоссарий Гайрата Сапаргалиева. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003, с.76.

¹⁰ Авакян Р. О. Памятники армянского права (I – XVI вв.). Ростов н/Д, 2015. Т. 21. (Антология памятников права народов Кавказа), с.433-694.

¹¹ Авакян Р. О. Памятники армянского права (I – XVI вв.). Ростов н/Д, 2015. Т. 21. (Антология памятников права народов Кавказа) и др.

¹² Авакян Р. О. Памятники армянского права (I – XVI вв.). Ростов н/Д, 2015. Т. 21. (Антология памятников права народов Кавказа), с. 700.

ления и национального судопроизводства польских армян, узнав о кончине проф. А. Н. Гаркавца, он, прежде всего, выразил по этому поводу глубокое сожаление. Затем, просмотрев издание так называемой “Кыпчакско-польской версии армянского “Судебника” Мхитара Гоша...” и комментарии его вышеупомянутого составителя, после некоторой паузы с горечью добавил: «Жаль, очень жаль, что мой коллега до конца своей жизни так и не познал истины в отношении польских армян и их культурного, в том числе и правового, наследия...»¹³.

Здесь я, как автор данной статьи, позволю заметить, что критическое высказывание В. Р. Григоряна относится не к проблеме перевода “Судебника польских армян” с кыпчакского на русский язык, а к “научным открытиям” А. Н. Гаркавца о культурно-правовом наследии польских армян. Конечно, к этим “научным открытиям” мы еще вернемся, однако хотелось бы добавить, что в стремлении к истине главная цель не в том, чтобы найти ее, как нашел А. Н. Гаркавец, а в том, на наш взгляд, *чтобы честно искать ее*, т. к. она не принадлежит никому, она абсолютна...

Возвращаясь к вопросу о “Судебнике польских армян”, отметим, что действие его распространялось не только на армянское население г. Львова и его окрестностей, но и на все армянские колонии польских городов и поселений, обладающих правом местного само-

управления и национального судопроизводства.

Далее заметим, что, в соответствии с научными данными специалистов, клыбелю письменности кыпчакоязычных армян явился г. Львов (20 – 30 гг. XVI в.). Армянский языковед, историк Минас Манукович Бжшкянц (1777 – 1851) писал о том, что делопроизводство львовской армянской колонии с 26 августа 1521 г. перешло с армянского языка на их разговорный – кыпчакский (тюркско-татарский) язык¹⁴. Поэтому в 1523 г. с польского варианта “Судебник” Мхитара Гоша был переведен (на основе армянского алфавита) на кыпчакский разговорный язык польских армян, не владеющих родным армянским языком. В частности, в “Судебнике” отмечается: «Начинаются законы армян с армянского языка... с языка армянского переведены на латинский, с латинского – на польский, а с польского – на наш [разговорный кыпчакский] язык»¹⁵.

К слову заметим, что письменный кыпчакский язык армян на основе армянского алфавита исчезает во Львове в 1680-х годах, а его разговорный – на одно – два поколения позже, они уступили свое место польскому языку¹⁶.

Здесь считаем необходимым остановиться на получившей распространение, в частности в казахской историко-правовой науке, ошибочной концепции в отношении тюркоязычных (кыпчакоязычных) польских армян XVI – XVII вв., а

¹³ Авакян Р. О. Памятники армянского права (I – XVI вв.). Ростов н/Д, 2015. Т. 21. (Антология памятников права народов Кавказа), с. 700

¹⁴ Бжшкянц М. М. Путешествие в Польшу и другие края, где проживают потомки древних жителей города Ани. Венеция, 1830 (на арм. яз.) с. 87.

¹⁵ Кыпчакско-польская версия Армянского судебника Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский процессуальный кодекс. Львов: Каменец-Подольский, 1519 – 1594 / Подготовка, транскрипция, русский перевод, прим., кыпчакско-русский глоссарий и статья Александра Гаркавца. Казахский перевод и кыпчакско-казахский глоссарий Гайрата Сапаргалиева. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003, с. 74.

¹⁶ Дашкевич Я. Р. Кто они армяне – кыпчаки? (об этносе создателей армяно – кыпчакских рукописей XVI – XVII вв.) // Вестник (Бамбер) Матенадарана, 1994. № 16. с. 90.

также историко-правовой оценке "Судебника" Мхитара Гоша 1519 г., переведенного в 1523 г. на разговорный язык для кыпчакоязычных армян, не владеющих родным армянским языком.

Следует заметить, что особое место в системе искажения исторических фактов и историко-правовых оценок по истолкованию их в выгодном для себя свете, выдавая желаемое за действительное, конечно, занимают вышеупомянутый казахский историк-этнограф А. Н. Гаркавец и его ученики-последователи.

Несомненно, был прав крупный украинский исследователь, доктор юрид. наук, проф. Я. Р. Дашкевич, когда писал, что работы казахского историка-этнографа А. Н. Гаркавца (и не только его, но и других современных казахских ученых – Г. Сапаргалиева, А. Нурлина и др. – Р. А.) целенаправленно насыщены терминами "армяно-кыпчаки", "армяно-кыпчаки армяно-григорианской веры", "кыпчаки армяне-григоряне", "армяно-кыпчакская колония", "армяно-кыпчакская община", "гражданские и духовные органы армяно-кыпчакского самоуправления", "Армяно-кыпчакский Судебник", "Армяно-кыпчакский процессуальный кодекс" и т. д. Казалось бы, можно было назвать вещи своими именами, т. е. "тюрко (кыпчако) язычные польские армяне" или "колония (община) тюркоязычных (кыпчакоязычных) польских армян", или "гражданские и духовные органы самоуправления тюрко(кыпчако) язычных польских армян" и т. д. Однако проблема в другом, вышеупомянутые "нагромождения", введенные в научный оборот, преследуют определенную цель:

все, что создано кыпчакоязычными польскими армянами, т. е. их культурное наследие принадлежит не польским армянам, а несуществующим армяно-кыпчакам (половцам). Отсюда и мифология о том, что часть крымских кыпчаков в XI – XIII вв. приняли армяно-григорианскую веру и "стали армянами", что каменец-подольские армяне это "армяно-кыпчаки ... генетически – как и этнически, так и в языковых аспектах, – эта народность близка к половцам, крымским татарам, караимам, крымским урумам ..." ¹⁷.

В продолжение критики со стороны Я. Р. Дашкевича ложной концепции казахских ученых отметим со своей стороны, что, оказывается, кыпчакоязычные армяне называли себя "хыпчаками", что автором – разработчиком "Судебника" Мхитара Гоша для польских армян ["Армянский судебник 1519 г."], переведенного с польского на кыпчакский язык для тюркоязычных армян, были не львовские армяне, а кыпчак-католик ¹⁸, что *«юридическо-кодификационная, судебно-административная, а также хозяйственно-финансовая деятельность кыпчаков нашли свое отражение в армянских источниках??? ...»*. Утверждается, что латинский текст Судебника был утвержден Сигизмундом I Старым в 1519 г. *«с многочисленными исправлениями, дополнениями и ограничительными комментариями»*, ссылаясь на работу львовского исследователя Г. С. Сизоренко "Архивные материалы к истории армянской колонии во Львове" ¹⁹, который в своих рассуждениях не касается вопросов, поднятых А. К. Нурлиным в статье "О проблемах развития кыпчакской госу-

¹⁷ Гаркавец А. Н. Славянские и латинские заимствования в кыпчакской деловой фразеологии на материалах судебных протоколов тюркоязычных армян из Каменец-Подольского XVI – XVII вв. // Труды Самаркандского государственного университета. Самарканд, 1975, с. 210.

¹⁸ Сапаргалиев Г. Төре bitiri // Зан, 2003, № 6, с. 34.

¹⁹ Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: сб. материалов научной сессии [ИСУ-АН]. Ер.: АН Арм. ССР, 1961. Вып. 1, с. 204 – 209.

дарственности". Казахские ученые утверждают также, что отредактированный "Судебник" Мхитра Гоша (1519 г.), переведенный с польского на тюркский язык для польских армян, не владеющих армянским языком «является ["не много и не мало"] древним памятником кыпчаков»²⁰, что "о кыпчакском тексте [Судебника] можно говорить как о самостоятельном юридическом памятнике"²¹, тогда когда это просто перевод с польского языка. Об этом факте сообщают армянские рукописи библиотеки мхитаристов в Вене, конкретно, что перевод некоторых разделов "Судебника" Мхитара Гоша для польских армян (1519г.) с польского на кыпчакский язык на основе армянских букв принадлежит армянскому поэту, писарю львовского Армянского суда Минасу Ток(х)атеци²².

Вызывает недоумение и кажется весьма странным, что наших казахских коллег (А. Гаркавца, А. Нурлина, Г. Сапаргалиева и др.) не удивило то обстоятельство, что в "Судебнике" Мхитара Гоша, переведенном с армянского на разговорный (тюркский) язык для польских армян, не владеющих армянским языком, было очень много сведений об армянском народе. Здесь, нам кажется, уместно вспомнить утверждения А. Н. Гаркавца из его работы "Письменное наследие западных кыпчаков" о том, что кыпчаки "старались не заимствовать чужие слова – армянские, латинские, украинские, польские ... употребляли исконные кыпчакские термины ..." [цитата из статьи А. К. Нурлина "Обычное право кыпчаков"]. Одним словом, "не хотели стать армянами по-гаркавецки". Ком-

ментарии оставляем за читателями...

Однако, на наш взгляд, представляется уместным объективности ради обратиться к экспертам. В частности, вот как оценивает вышеизложенные умозаключения известный украинский специалист по польским армянам, доктор исторических наук, профессор Я. Р. Дашкевич:

«Приходится констатировать, что А. Н. Гаркавец ни в одном случае не ссылается на источники, из которых он почерпнул – или на основании которых он сделал – все эти важные выводы... Просто подобных источников нет в природе... Итак:

- нет никаких сведений источников о том, что половцы в Крыму вдруг начали искать себе подходящие религии... что хотя бы один половец в Крыму принял григорианство [армяно-григорианскую веру];
- нет никаких сведений о том, что хотя бы один половец в Крыму или на Украине начал называть себя армянином;
- нет никаких сведений о том, что на Украине, в Молдавии и в Крыму когда-либо существовали колонии армяно-кыпчаков;
- нет ни одного документа или другого письменного источника, в котором употреблялся бы этноним «армяно-кыпчаки». В грамоте Яна I Ольбрахта 1496 г. ни словом не упоминаются армяно-кыпчаки – его грамота предназначалась армянам Каменец-Подольского;
- не было ни одного гражданского или

²⁰ Сапаргалиев Г. Төре битірі // Зан, 2003, № 9, с. 42.

²¹ Кыпчакско-польская версия Армянского судебного Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский процессуальный кодекс. Львов: Каменец-Подольский, 1519 – 1594 / Подготовка, транскрипция, русский перевод, прим., кыпчакско-русский глоссарий и статья Александра Гаркавца. Казахский перевод и кыпчакско-казахский глоссарий Гайрата Сапаргалиева. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003, с. 9.

²² Григорян В. Р. Очерк об истории армянской колонии г. Бережаны // ВОН, 1974. № 7, с. 115.

духовного органа, официальной или частной организации, которые носили бы название армяно-кыпчакской. Все те органы или организации, на которые указывает А. Н. Гаркавец, носят название армянских;

- нет ни одного случая употребления самоназвания кыпчаков – в этом отношении А. Н. Гаркавец сообщает заведомо неправдивые данные. "Ермені" в армяно-кыпчакских текстах это совсем не армяно-кыпчаки и армяно-кыпчакский, как, фальсифицируя перевод, пишет А. Н. Гаркавец, а "армяне", "армянский";
- Армяно-кыпчакские уголья, которые Гаркавец обнаружил в армяно-кыпчакском тексте, это в действительности топоним Армянские хуторы ... – местность, расположенная неподалеку от Каменец-Подольского...
- напрасны ссылки А. Н. Гаркавца на выдающегося русского востоковеда академика В. В. Бартольда (1869 – 1930). Нигде Бартольд не писал о том, что половцы принимали григорианство и меняли свое этническое название на "армяне". В этом легко убедиться на основании девяти томного издания его "Сочинений... и обстоятельной библиографии";
- ссылки на рецензии известных немецких тюркологов – Г. Дерфера и К. Г. Менгеса ... беспредметны. Эти авторы вопроса об этносе армян – кыпчакофонов не касаются...

Окончательный вывод об источниковой базе у А. Н. Гаркавца может быть только один: источниковая основа всех

его рассуждений равна нулю. Или же, может быть, все десятки тысяч страниц документов XV – XVII вв., на которых пишут об армянах на Украине, – это несуществующий мираж?»²³.

Следовательно, сам собой напрашивается вывод: наши казахские "корифеи от науки" и молодые ученые, которые защищают кандидатские и докторские диссертации, должны наконец осознать, что "ни мытьем, ни катаньем" невозможно заселить польские (ныне украинские) города XVI – XVII вв. вместо польских тюрко(татаро-кыпчак)язычных армян "армяно-кыпчакским" этносом.

И еще, справедливости ради заметим, что, основываясь только на факторе языковой ассимиляции, без учета таких интегрирующих этнических признаков, как "антропологический облик", "происхождение", "язык", "религия", обычаи предков (обычное право и правовые обычаи), традиции и другие культурные ценности в целом, говорить об этносе и этногенезе того или иного народа, мягко говоря, – это выдавать желаемое за действительное. К слову, в свое время Ю. В. Бромлей заметил, что "если ... язык и этнос, языковые и этнические деления всегда совпадали, то различие этих понятий потеряло бы смысл"²⁴.

А тем ученым, кто в предках польских армян ищет кыпчакские корни, следует иметь в виду, что многочисленные труды ведущих специалистов-антропологов по исследованию останков кочевников – кыпчаков, половцев, куманов и др. начала II тыс., а также работы известных ученых-антропологов, докторов биол. наук, проф. В. В. Бунака (1891 – 1979) и Г. Ф. Дебеч (1905

²³ Дашкевич Я. Р. Кто они армяне – кыпчаки? (об этносе создателей армяно – кыпчакских рукописей XVI – XVII вв.) // Вестник (Бамбер) Матенадарана, 1994. № 16, с. 66 – 68.

²⁴ Дашкевич Я. Р. Кто они армяне – кыпчаки? (об этносе создателей армяно – кыпчакских рукописей XVI – XVII вв.) // Вестник (Бамбер) Матенадарана, 1994. № 16., с. 100.

– 1969), польского антрополога и историка Яна Чекановского (1882 – 1965), доктора ист. наук, проф. В. Алексеева, С. Плетневой, Яна Ласицкого, Я. Дашкевича и мн. др.²⁵ показывают, что их черепа в основном туранского (брахикефального) типа – большие, с наклонным челом, развитыми надбровными дугами, большим лицом и средневыступающим носом. В частности, у потомков кыпчаков – трансильванских кунов (общеизвестно, что начиная с 1228 г. они массами бежали в Венгрию от монгольского разгрома), преобладают прямые тугие волосы, слабый волосистой покров, узкий разрез глаз, сильно развитые скулы на высоком и широком лице, узкие бледные губы и желтоватый цвет лица. Будучи приверженцами своих древних обычаев, они носили длинную одежду, своеобразную прическу и т. д.²⁶

Что касается антропологических черт польских армян, в частности львовских, их черепа арменоидные, волнистые черные волосы, очень сильный волосистой покров, смуглая кожа, темные большие глаза, узкое лицо и т. д. По утверждению Я. Чекановского, В. В. Бунака и других, упомянутые черты польских армян, на сравнительном примере с львовскими армянами, находят полную аналогию с армянами в Армении, но резко отличаются от антропологических данных тюркских кочевников-кыпчаков.

Следовательно, из вышеизложенного вывод напрашивается сам собой:

предки польских армян этнически не могли быть кыпчаками.

Следует отметить, что на основе первоисточников, результатов исследований польских, украинских, армянских, а также других зарубежных авторов, мы получили относительно достоверную информацию о местном самоуправлении и национальном судопроизводстве польских армян в разных городах и поселениях Польского государства – Речи Посполитой.

Рассмотрим их, т. к. прошлое не только живет в нас, но и продолжается через нас...

На наш взгляд, из множества утверждений и версий наиболее аргументированной нам представляется (на уровне докторской диссертации) концепция В. Д. Отамановского о том, что многие польские армянские колонии руководствовались своими обычаями, традициями, каноническим правом и “Судебником” Мхитара Гоша не только до внедрения в XIV в. магдебургского права, но и после него. «Не желая вводить совершенно чуждые им формы устройства и нормы права... армяне продолжали пользоваться своими собственными формами самоуправления и нормами права»²⁷. В результате, как уже отметили, появился “Судебник польских армян” (1519 г.).

Заметим, что данный анализ показывает, что организация местного самоуправления армянских колоний внешне (по форме) напоминала административно-судебную систему магдебургского

²⁵ Авакян Р. О. Памятники армянского права (I – XVI вв.). Ростов н/Д, 2015. Т. 21. (Антология памятников права народов Кавказа), с. 831.

Дашкевич Я. Р. Кто они армяне – кыпчаки? (об этносе создателей армяно – кыпчакских рукописей XVI – XVII вв.) // Вестник (Бамбер) Матенадарана, 1994. № 16., с. 94 – 96.

²⁶ Дашкевич Я. Р. Кто они армяне – кыпчаки? (об этносе создателей армяно – кыпчакских рукописей XVI – XVII вв.) // Вестник (Бамбер) Матенадарана, 1994. № 16. С. 58 – 109, и др.

²⁷ Отамановский В. Д. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в. Саратов, 1954. Т. 1, с. 242.

права (войт, совет и т. д.), однако по содержанию она строилась на основе национальных обычаев и традиций, руководствуясь каноническими и светскими нормами армянского права, а после 1519 г. – "Судебником польских армян" ("Статутом львовских армян").

Как уже отмечалось, Львов и Каменец-Подольский были королевскими городами, поэтому решения их армянских судов могли обжаловать только перед польским королевским судом. В частности, на основании ст. 118 "О подаче апелляции от суда к Его Величеству королю" "Судебника польских армян" армяне "как богатые, так и бедные", недовольные решением Армянского суда, имели право обжаловать его только польскому королю, ибо они «наделены... привилегиями от королевского престола и, согласно своим привилегиям, подчинены ... королевскому престолу... кто дал им суд и законы, лишь он сам ... должен осуществлять правосудие по закону и согласно истинной справедливости»²⁸.

Вместе с тем отметим, что в частных польских городах и поселениях, которые принадлежали крупным магнатам, приговоры и решения Армянского суда можно было обжаловать только перед ними.

Согласно традиционной армяно-польско-украинской историографии и утверждениям многих исследователей других стран, армянские колонии, общины или небольшие поселения на территории Польши действовали в Балте, Ба-

ре, Белзе, Бережанах, Борке, Бродах, Бугаче, Варах, Городенке, Дубровице, Жванцах, Жовкве, Жукове, Замостье, Золочеве, Коломые, Кубачине, Кутах, Луцке, Лысецке, Обертине, Подгайцах, Сучаве, Самборе, Сатанове, Скале, Смотриче, Снятыне, Станиславе (Ивано-Франковске), Студенице, Тисменице, Умани, Хотине, Черновцах, Черткове, Ягельнице, Ярославле и др.²⁹.

Органы местного самоуправления и национального судопроизводства Львовской и Каменец-Подольской армянских колоний были такими, как и органы Золочева, Могилева-Подольска, Рашкова, Студеницы и многих других армянских колоний Речи Посполитой. Они имели войт и судью, духовный и светский суды, Совет старейшин, избираемые из прогрессивных представителей армянского этноса с правом контролировать деятельность войта и судей.

Вместе с тем, в силу исторических обстоятельств, судебно-административные отношения в каждой из вышеперечисленных колоний польских армян складывались по-разному. Судебная практика, осуществлявшаяся на основании "Судебника польских армян", в каждой из армянских колоний имела свои особенности.

После получения Львовом магдебургского права, согласно привилегии, предоставленной городу польским королем Казимиром III Великим (1310 – 1370) в 1356 г., во главе Львова стояли

²⁸ Кыпчакско-польская версия Армянского судебника Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский процессуальный кодекс. Львов: Каменец-Подольский, 1519 – 1594 / Подготовка, транскрипция, русский перевод, прим., кыпчакско-русский глоссарий и статья Александра Гаркавца. Казахский перевод и кыпчакско-казахский глоссарий Гайрата Сапаргалиева. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003, с. 158 – 159.

²⁹ Авакян Р. О. Памятники армянского права (I – XVI вв.). Ростов н/Д, 2015. Т. 21. (Антология памятников права народов Кавказа), Алишан Г. Каменец. Летопись армян Польши и Румынии с приложением первоисточников. Венеция, 1896. С. 15 – 112 (на арм. яз.), Гаркавец А. Н. Славянские и латинские заимствования в кыпчакской деловой фразеологии на материалах судебных протоколов тюркоязычных армян из Каменец-Подольского XVI – XVII вв. // Труды Самаркандского государственного университета. Самарканд, 1975, Baracz S. Rysdziejów Ormianskich. Tarnopol, 1853, 1869 [Баронч Садок. Очерки истории [польских] армян. Тернополь, 1869] и др.

два главных органа – административный (во главе с бургомистром – главой органов городского самоуправления) и судебный (суд присяжных, или лава). Оба органа вместе с другими структурными подразделениями составляли Львовскую городскую магистратуру. Что же касается армянского административно-судебного органа местного самоуправления, то он не был ликвидирован, но структурно видоизменен. Во главе шести армянских старейшин стоял войт и в таком составе функционировал до 1469 г.

Однако вернемся к армянскому Совету старейшин. По справедливому замечанию Я. Дашкевича³⁰, он был обезглавлен, т. е. упразднен пост армянского войта – руководителя Совета, а все его судебные функции переданы бургомистру города – неармянину, который должен был выполнять высшие судебные функции в Армянском суде.

По утверждению украинского исследователя П. Х. Пироженко, после ликвидации армянского войтовства в 1469 г. армянское “судопроизводство проходило под председательством общегородского войта. В 1563 г. королевским декретом число старшин [старейшин] было доведено до 12-ти человек... и в таком составе львовский Армянский суд функционировал до конца XVIII в., т. е. до захвата Львова Австрией и ликвидации городского самоуправления”³¹.

Таким образом, если в апреле 1469 г. было частично ограничено судебное самоуправление польских армян, то с марта 1510 г. декретом польского короля Сигизмунда I Старого при рассмотрении

дел польских армян “о недвижимом имуществе и его наследовании, насильственных действиях, в том числе телесных повреждениях, убийстве и кровавых ранах”, городской польский суд применял к армянам не армянское, а магдебургское право, т. е. вышеизложенные судебные дела были отнесены к юрисдикции польского городского суда. Данное положение не изменилось и после утверждения “Судебника польских армян” (1519 г.)³².

Однако в связи с тем, что армянский Совет старейшин выполнял, наряду с административными, в первую очередь судебные функции, то его члены носили титул присяжных Армянского суда, а с 1686 г. – титул судей.

Совет старейшин, как орган административной и судебной власти в армянских колониях Львова, Каменец-Подольского и других, выражал интересы армянского этноса независимо от социального уровня. При этом высшей формой деятельности армянского Совета старейшин считалось его взаимодействие с государственными и вышестоящими польскими административными органами.

Руководитель Совета, например львовской колонии, избирался на один год вместе со своим заместителем, канцелярием, писарем и судебным исполнителем из числа судей. В частности, судебный исполнитель, наряду со своими основными обязанностями, должен был по решению Армянского суда арестовывать или пороть виновных, взимать штраф, следить за помещением Армян-

³⁰ Дашкевич Я.Р. Армянское самоуправление во Львове в 60 – 80 гг. XVII в. Протоколы армянского совета старейшин как исторический источник // Вестник Матенадарана. Ер., 1969. № 9. с. 219.

³¹ Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: сб. материалов научной сессии [ИСУАН]. Ер.: АН Арм. ССР, 1961. Вып. 1, с. 239.

³² Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: сб. материалов 2-ой украинско-армянской научной сессии. Киев: Наукова думка, 1965. Вып. 2., с. 79 – 81; Кульчицкий В. С. Армянский “Судебник” [Мхитара] Гоша и его применение во Львове // ИСУАН. Киев, 1965. Вып. 2., с. 147 и др.

ского суда и т. д. Кроме них, избирались также:

- хранители печати – у одного находился ларек с печатями армянской колонии, а у другого – ключ от этого ларька;
- хранители церковной казны;
- управляющие общественными и церковными доходами. При этом денежные средства хранились в кассе, один ключ от кассы хранился у старейшин, а второй – у представителя армянской колонии. Деньги из кассы выдавались исключительно по решению Совета старейшин;
- управляющие больниц и т. д.³³. При этом многие члены Совета выполняли по две функции, не считая судебной. Юрисконсульт и писарь получали денежное вознаграждение.

Членов Совета старейшин избирали "40 братьев" и 50 представителей из армянской колонии, список которых согласовывался с войтом и членами армянского магистрата (или в других армянских колониях – с членами Армянского суда).

Заметим, что результаты исследований специалистов по вопросам местного самоуправления и национального судопроизводства польских армян свидетельствуют о том, что руководители армянского административно-судебного органа – войт и судьи, как правило, избирались из именитых граждан колонии,

т. е. они представляли элиту армянского этноса. Хотя должность войта и была выборной, однако она в последующем утверждалась польским королем.

Следует отметить, что в армянских колониях польских городов, владельцами которых являлись магнаты, войты избирали, например, в Рашкове, также ежегодно из 12-ти судей, но за день до нового года, после литургии в помещении Армянского суда каждый голосующий тайно записывал на бумаге имя избираемого им кандидата в войты и клал на стол.

В результате, кто получал наибольшее количество голосов, становился войтом Армянского суда³⁴.

По мнению ведущих специалистов, каждая колония польских армян с правом местного самоуправления и национального судопроизводства имела свою собственную печать. В частности, уже во второй половине XVII в. армяне каменецкой колонии скрепляли свои документы печатью на красном воске, что являлось привилегией высокопоставленных лиц и учреждений³⁵.

Судопроизводство в армянских колониях городов Польши происходило на основе армянских обычаев и традиций, "Судебника" Мхитара Гоша и других нормативно-правовых актов, а после 1519 г. – "Судебника польских армян"³⁶ [1, 4 – 5, 18 и др.].

В Армянском суде действовал принцип коллегиальности. Решение суда

³³ Дашкевич Я. Р. Армянское самоуправление во Львове в 60 – 80 гг. XVII в. Протоколы армянского совета старейшин как исторический источник // Вестник Матенадарана. Ер., 1969. № 9., с. 220 – 221 и др..

³⁴ Бжшкянц М. М. Путешествие в Польшу и другие края, где проживают потомки древних жителей города Ани. Венеция, 1830 (на арм. яз.), с. 169.

³⁵ Григорян В. Р. История армянской колонии Украины и Польши (армяне в Подолии). Ер., 1980, с. 186.

³⁶ Авакян Р. О. Памятники армянского права (I – XVI вв.). Ростов н/Д, 2015. Т. 21. (Антология памятников права народов Кавказа); Армянская книга канонов в 2-х т. / Пред., научно-критический текст и прим. В. А. Акопяна. Ер.: Институт истории АН Арм. ССР, 1964. Т. 1. 1971. Т. 2. (на арм. яз.); Армянский "Судебник" Мхитара Гоша / Пер. с древнеарм. А. А. Паповяна; ред. вступ. статья и прим. Б. М. Арутюняна. Ер.: Институт истории АН Арм. ССР, 1954; Кыпчакско-польская версия Армянского судебника Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский процессуальный кодекс. Львов: Каменец-Подольский, 1519 – 1594 / Подготовка, транскрипция, русский перевод, прим., кыпчакско-русский глоссарий и статья Александра Гаркавца. Казахский перевод и кыпчакско-казахский глоссарий Гайрата Сапаргалиева. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003, и др.

имело законную силу, если на суде присутствовали не менее трех присяжных – судей. После утверждения “Судебника польских армян” (1519 г.) – не менее четырех судей. Разбирательство в суде проводилось устным путем и гласно³⁷ [1, 18 и др.].

Перед заседанием Армянского суда, прежде всего, войт должен был спросить поименно у всех старейшин (судей): “Пора ли начинать суд?” И те поочередно должны были ответить: “Поскольку сегодня суд согласно писанному закону и стороны явились – пора”. Затем войт открывал заседание суда своим выступлением. После открытия заседания суда войт должен был повторно поименно спросить у старейшин: “Хорошо ли я открыл заседание суда?” А те должны были ответить: “Хорошо, согласно писанному закону”.

В заключение открытия заседания суда войт должен был в третий раз поименно спросить у старейшин: “Следует ли соблюдать порядок, который мы здесь установили?” И старейшины должны были ответить: “Соблюдать необходимо силою писанного закона”³⁸.

Вначале Армянский суд, по традиции своих предков, на основании ст. 116 “О судьях, которые не должны судить одну сторону в отсутствии другой”, заслушивал обе стороны. Мудрость этой процедуры, на наш взгляд, заключается в том, что, выслушав обе стороны, наши далекие предки четко понимали, что за

сказанным обеими сторонами, а не одной стороной где-то скрывается истина.

Далее показания сторон заносились в Книгу судебных актов. В случае необходимости в зал суда доставлялись вещественные доказательства, о которых также делали запись в вышеупомянутой книге. После заслушивания сторон, как справедливо отмечает доктор ист. наук В. Р. Григорян, «слово предоставлялось свидетелям... в порядке, установленном ст. 19 “Судебника польских армян”. Если таковых не оказывалось, то приносилась присяга, согласно ст. 124 “О способе принесения присяги”. Однако, если обвиняемый не отрицал своей вины, то [Армянский] суд сразу же выносил приговор»³⁹. Заметим, если обвиняемая сторона уклонялась от принесения присяги, то это считалось признаком вины.

Следует отметить, что виновность подсудимого, согласно судопроизводству польских армян на основе вышеупомянутого “Судебника”, устанавливалась судами при помощи следующих видов доказательств:

- на основании показаний свидетелей (при этом, согласно ст. 119 “Судебника польских армян”, требовалось не менее “трех достоверных свидетелей”);
- на основании соответствующих документов;
- на основании присяги, которая должна была совершаться в армянской церкви, на святом кресте и при присутствии вой-

³⁷ Авакян Р. О. Памятники армянского права (I – XVI вв.). Ростов н/Д, 2015. Т. 21. (Антология памятников права народов Кавказа); Кыпчакско-польская версия Армянского судебного Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский процессуальный кодекс. Львов: Каменец-Подольский, 1519 – 1594 / Подготовка, транскрипция, русский перевод, прим., кыпчакско-русский глоссарий и статья Александра Гаркавца. Казахский перевод и кыпчакско-казахский глоссарий Гайрата Сапаргалиева. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003, и др.

³⁸ Кыпчакско-польская версия Армянского судебного Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский процессуальный кодекс. Львов: Каменец-Подольский, 1519 – 1594 / Подготовка, транскрипция, русский перевод, прим., кыпчакско-русский глоссарий и статья Александра Гаркавца. Казахский перевод и кыпчакско-казахский глоссарий Гайрата Сапаргалиева. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003, с. 82 – 83.

³⁹ Григорян В. Р. Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI – XVII вв.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. М. : Наука, 1964. Т. 1., с. 288.

та и присяжных-судей. Однако она допущалась в том случае, если сторона не имела ни свидетелей, ни документов⁴⁰.

Судебное разбирательство в Армянском суде в колониях польских армян проводилось только на основании жалобы истца. Заметим, «если кто заявлял в суд на женщину», то, согласно ст. 123 "Судебника польских армян" (1519 г.), женщины могли не представлять перед Армянским судом, ее могли представлять в суде муж или близкие родственники, при этом "имея достойные и надлежащие полномочия и доверенность", утвержденные Армянским судом⁴¹. Однако на практике, как показывают результаты исследований нормативно-правовых материалов армянских судов со стороны специалистов, польские армянки не всегда пользовались положением вышеупомянутой статьи данного "Судебника". Они активно выступали и защищали свои права в армянских судах в городах Речи Посполитой.

Далее, материалы армянских судов также показывают, что розыск виновного ложился на истца и на его семью. Если жалоба истца была связана с тяжким или

особо тяжким преступлением, то в задержании разыскиваемого участвовал не только войт со своими присяжными – судьями, но и городская стража. При побоях, при умышленном причинении тяжкого вреда здоровью и убийствах функции судебной (врачебной) экспертизы брали на себя члены Армянского суда или уполномоченные ими другие лица. При необходимости, по поручению Армянского суда, из соответствующих специалистов создавалась комиссия.

Заметим, что в свое время польский историк армянского происхождения Степанос Рошка в первой половине XVIII в. сообщал: "... еще в 1350 г. каменецкие армяне имели право подвергнуть смертной казни преступников..."⁴². Уголовная практика также показывает, что Армянский суд Каменец-Подольского действительно рассматривал особо тяжкие преступления, как против личности, так и против собственности. Отметим, что Армянский суд в Каменец-Подольском действовал до конца XVIII в. Однако, как справедливо утверждают ведущие исследователи С. Баронч, М. Бжшкянц, В. Григорян, Я. Дашкевич и др.⁴³ [6, 9 –10,

⁴⁰ Кыпчакско-польская версия Армянского судебника Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский процессуальный кодекс. Львов: Каменец-Подольский, 1519 – 1594 / Подготовка, транскрипция, русский перевод, прим., кыпчакско-русский глоссарий и статья Александра Гаркавца. Казахский перевод и кыпчакско-казахский глоссарий Гайрата Сапаргалиева. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003, и др.

⁴¹ Кыпчакско-польская версия Армянского судебника Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский процессуальный кодекс. Львов: Каменец-Подольский, 1519 – 1594 / Подготовка, транскрипция, русский перевод, прим., кыпчакско-русский глоссарий и статья Александра Гаркавца. Казахский перевод и кыпчакско-казахский глоссарий Гайрата Сапаргалиева. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003, с. 162.

⁴² Алишан Г. Каменец. Летопись армян Польши и Румынии с приложением первоисточников. Венеция, 1896, (на арм. яз.), с. 131.

⁴³ Бжшкянц М. М. Путешествие в Польшу и другие края, где проживают потомки древних жителей города Ани. Венеция, 1830 (на арм. яз.); Григорян В. Р. Актовые книги армянского суда города Каменец-Подольского // ИСУАН. Ер., 1961. С. 252 – 263; Григорян В. Р. Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI – XVII вв.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. М.: Наука, 1964. Т. 1. С. 276 – 296; Григорян В. Р. Очерк об истории армянской колонии г. Бережаны // ВОН, 1974. № 7.

Григорян В. Р. История армянской колонии Украины и Польши (армяне в Подолии). Ер., 1980; Дашкевич Я. Р. Армянское самоуправление во Львове в 60 – 80 гг. XVII в. Протоколы армянского совета старейшин как исторический источник // Вестник Матенадарана. Ер., 1969. № 9. С. 213 – 239; Дашкевич Я. Р. Кто они армяне – кыпчаки? (об этносе создателей армяно – кыпчакских рукописей XVI – XVII вв.) // Вестник (Бамбер) Матенадарана, 1994. № 16. С. 58 – 109; Baracz S. Rysdziejów Ormianskich. Tarnopol, 1853, 1869 [Баронч Садок. Очерки истории [польских] армян. Тернополь, 1869].

23 и др.], до нас дошли только судебные акты, составленные до 60-х годов XVII в., а результаты документирования 500-летней давности могли сгореть в 1602 г., когда сгорело здание Армянского суда Каменец-Подольска.

По утверждению доктора ист. наук Вардана Рубеновича Григоряна, древние акты Армянского суда Каменец-Подольского с 1572 по 1577 гг. были составлены на классическом армянском (грабаре) языке, до этого в переписке суда господствовал родной язык, разговорный армянский язык был засорен многочисленными кыпчакскими, польскими и украинскими словами. С 70-х годов XVI в. уже господствует половецкий язык, который, как известно, вместе с современными караимским, кумыкским и рядом других языков принадлежит к кыпчако-огузской ветви кыпчакской группы тюркских языков⁴⁴.

Далее, порядок судебного разбирательства в Армянском суде регламентировала ст. 120 "Судебника польских армян". В частности, войт или отдельный судья не имел права единолично вершить суд. На судебном процессе должны были участвовать от 4-х до 12-ти избранных достойных старцев – старейшин, хорошо знающих армянское право, т.е. содержание "Судебника польских армян", "Книги канонов", обычное право и пра-

вовой обычай предков польских армян⁴⁵.

Примечательно, что в Армянском суде польских армян рассматривали дела не только местных и приезжих армян, но и дела инородных, т. е. представителей других национальностей, которые возбуждали дела против армян.

Вместе с тем городская административно-судебная власть не имела права вмешиваться в дела органов местного самоуправления и судопроизводства армянских колоний Львова и Каменец-Подольска. Однако де-факто городские польские суды упомянутых городов иногда посягали на права армянских судов. В частности, 4 августа 1574 г. польским судом Каменец-Подольска был арестован молодой армянин Ягуп, внук Михала, вместе с любовницей (замужней женщиной), которых муж женщины застал вместе и привел в ратушу (судилище), оба – и молодой человек, и женщина – были обезглавлены. Возмущенный этим армянский писец-современник отмечает: «Никогда прежде не случалось, чтобы поляк судил армянина или приговорил к смерти...»⁴⁶.

Следует отметить, что армянские колонии городов и поселений Речи Посполитой периодически получали привилегии от польских королей⁴⁷.

С целью сохранения своих привилегий армяне периодически составляли

⁴⁴ Григорян В. Р. Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI – XVII вв.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. М.: Наука, 1964. Т. 1, с. 284.

⁴⁵ Армянская книга канонов в 2-х т. / Пред., научно-критический текст и прим. В. А. Акопяна. Ер.: Институт истории АН Арм. ССР, 1964. Т. 1. 1971. Т. 2. (на арм. яз.); Армянский "Судебник" Мхитара Гоша / Пер. с древнеарм. А. А. Паповяна; ред. вступ. статья и прим. Б. М. Арутюняна. Ер.: Институт истории АН Арм. ССР, 1954. Кыпчакско-польская версия Армянского судебного Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский процессуальный кодекс. Львов: Каменец-Подольский, 1519 – 1594 / Подготовка, транскрипция, русский перевод, прим., кыпчакско-русский глоссарий и статья Александра Гаркавца. Казахский перевод и кыпчакско-казахский глоссарий Гайрата Сапаргалиева. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003 и др.

⁴⁶ Алишан Г. Каменец. Летопись армян Польши и Румынии с приложением первоисточников. Венеция, 1896. (на арм. яз.) с. 46; Григорян В. Р. Актовые книги армянского суда города Каменец-Подольского // ИСУАН. Ер., 1961., с. 261 – 262.

⁴⁷ Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: сб. материалов 2-ой украинско-армянской научной сессии. Киев: Наукова думка, 1965. Вып. 2, с. 134

сборники прав и привилегий.

Эти сборники не только свидетельствуют о высоком уровне правовой культуры польских армян, что они способствовали правильному пониманию нормативно-правовых актов для реализации процесса местного самоуправления и национального судопроизводства на основе "Судебника" польских армян, но и представляют огромную научную ценность для истории права и правовой мысли польских армян Речи Посполитой.

Далее следует отметить, что для практического применения армянскими судами Польши "Судебника польских армян" в XVI в. в г. Львове было составлено "Наставление" под названием "Порядок судов и дел Армянского права", регулирующее вопросы судебного разбирательства⁴⁸.

Далее отметим, что результаты работ многих исследователей истории польских армян за период с XI по XIX вв. убеждают нас, к сожалению, в том, что сегодня только названия улиц, площадей, старинных строений, историко-правовые памятники и другое культурное наследие в западно-украинских городах и поселениях напоминают нам о когда-то кипучей жизни и деятельности в этих местах бывших польских армянских колоний.

Они имели свое местное самоуправление и национальное судопроизводство на основе утвержденного польским королем в 1519 г. "Судебника польских армян". Произвольное, бездоказательное рассмотрение его привело казахских

"ученых от науки" к "открытию" о якобы «непрерывности кыпчакской юридической традиции, восходящей к древнетюркской тенгрианской эпохе»⁴⁹.

Неправомерность этого "открытия" представлена нами в десятой главе книги "Памятники армянского права (I – XVI вв.)"⁵⁰.

В заключение данной статьи отметим, что сегодня, в начале XXI в., армянский народ характеризуется тем, что из 10 млн более 2/3 его проживают за пределами своей этнической родины. На его исторической территории – Западной и части Восточной Армении проживают тюркские племена, курды и другие народы. Начиная с третьего-четвертого поколения многие армянские семьи диаспоры уже не владеют или плохо владеют родным языком и историей своих истоков. Многие нормы обычного права и традиции своих далеких предков для них стали не востребованными. Сам армянский этнос упомянутых семей становится уязвимым. Одновременно заметим, что культурно-правовое наследие любого этноса вне пределов своей историко-этнической территории, если не имеет параллели с историко-культурным развитием исторической родины, то оно "уходит в песок", т. к. прошлое без настоящего и настоящее без прошлого не имеют будущего... Поэтому представитель любого этноса с глубоким историческим прошлым должен всегда помнить, что, предавая забвению свое прошлое и связи со своей исторической родиной, в третьем-четвертом поколении

⁴⁸ Авакян Р. О. Памятники армянского права (I – XVI вв.). Ростов н/Д, 2015. Т. 21. (Антология памятников права народов Кавказа), с. 720–752.

⁴⁹ Кыпчакско-польская версия Армянского судебника Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский процессуальный кодекс. Львов: Каменец-Подольский, 1519 – 1594 / Подготовка, транскрипция, русский перевод, прим., кыпчакско-русский глоссарий и статья Александра Гаркавца. Казахский перевод и кыпчакско-казахский глоссарий Гайрата Сапаргалиева. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003, с. 4.

⁵⁰ Авакян Р. О. Памятники армянского права (I – XVI вв.). Ростов н/Д, 2015. Т. 21. (Антология памятников права народов Кавказа), с. 695 – 719.

теряет тот мир, который имеет огромное значение не только для своего этноса, но и для всего культурного человечества...

Таким образом, завершим нашу статью словами великого армянского поэта X века Григора Нарекаци:

«Не дай [Бог] испытать мне муки
родов и не родить,
Скорбеть и не плакать,
Мыслить и не стенать,
Идти – и не дойти...»⁵¹.

Думаем, что мы не очень ошибемся, если скажем, что мы дошли до той цели, которую поставили перед собою.

⁵¹ Авакян Р. О. Памятники армянского права (I – XVI вв.). Ростов н/Д, 2015. Т. 21. (Антология памятников права народов Кавказа), с. 832.

**ԼԵՀԱԶԱՅԵՐԻ
“STATUT JURIS ARMENICI”-Ն
ԵՎ ՆՐԱՆՑ
ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄՆ
ՈՒ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՌՈՒԲԵՆ ՀՈՎՍԵՓԻ ԱՎԱԳՅԱՆ
*Իրավաբանական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում գիտական խոր վերլուծությամբ և մանրամասն ներկայացվում են XI-XIX դդ. Լեհաստանի և ներկայիս Ուկրաինայի հայկական համայնքների լայն ինքնակառավարման, դատավարության և 1519թ. Լեհաստանի Սիգիզմունդ I թագավորի կողմից հաստատված «Լեհահայոց դատաստանագրքի» կիրառության հարցերը: Հեղինակը բազմաթիվ աղբյուրների ու փաստերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքից թարգմանված և մասնագետների շրջանում որպես «1519թ. Հայկական դատաստանագիրք» անվամբ հայտնի «Լեհահայոց դատաստանագիրքը» եղել է բազմաֆունկցիոնալ ու լիարժեք գործածվող օրենսգիրք Լեհաստանի հայախոս, լեհախոս ու թուրքախոս հայերի համար:

Հեղինակը ներկայացնում է, որ «Լեհահայոց դատաստանագիրքը» թարգմանված է եղել նաև լատիներեն, լեհերեն ու ղփչաղերեն (թուրքերեն) այդ լեզուներով խոսող հայերի համար: Եվ հայկական իրավական այդ փաստաթղթի ղփչաղերեն թարգմանության գոյության փաստից որոշ դաժախ հեղինակներ փորձել են անբարեխիղճ

«հայտնագործություններ» անել՝ լեհահայոց նախահայրերի մեջ փնտրելով ղփչաղների: Հեղինակը անհերքելի փաստերի հիման վրա ցույց է տալիս այդ «գիտական» վարժանքների սնանկ ու անհիմն լինելը:

Բանալի բառեր. *Լեհաստանի հայկական համայնքներ, Լեհահայոց դատաստանագիրք, Մխիթար Գոշի դատաստանագիրք, Ռուբեն Հովսեփի Ավագյան:*

**САМОУПРАВЛЕНИЕ,
СУДОПРОИЗВОДСТВО
И "STATUT JURIS ARMENICI"
ПОЛЬСКИХ АРМЯН**

РУБЕН ОСИПОВИЧ АВАКЯН

Доктор юридических наук, профессор

**SELF-GOVERNMENT,
PROCEEDING AND
"STATUT JURIS ARMENICI" OF
POLISH ARMENIANS**

RUBEN HOVSEP AVAGYAN

Doctor of Law, Professor

РЕЗЮМЕ

В статье глубоко и многосторонне представлены вопросы о широком самоуправлении, судебного процесса армянских общин в Польше в XI-XIX вв., о применении «Судебника польских армян», утвержденного королем Сигизмундом I-ым. На основе многих источников и фактов автор показал, что переведенный из Судебника Мхитара Гоша «Армянский Судебник 1519 года», известный среди специалистов как «Судебник польских армян», был полным и многофункциональным кодексом для армяноязычных, польскоязычных и туркоязычных армян.

Автор представляет, что «Судебник польских армян» также был переведен на латинский, польский и кипчакский (турецкий) языки для армян, которые говорят на этих языках. Исходя из факта, что существует правовой армянский документ на кипчакском, некоторые казахские авторы пытались сделать недобросовестные «выводы»: искать кипчак в предках польских армян. На основе неопровержимых доказательств автор показывает обоснованность этих «научных» обобщений.

Ключевые слова: Армянские общины в Польше, Судебник польских армян, Судебник Мхитара Гоша, Рубен Овсепович Авагян.

SUMMARY

The article presents the issues of self-government in Armenian communities of Poland and Ukrain, trial and application of the "Code of Polish Armenians" approved by Sigismund I, the king of Poland in 1519. Based on numerous sources and facts, the author shows that the "Armenian Code of 1519" famous among the specialists as the "Code of Polish Armenians", was a full and multifunctional code for the Armenians speaking on Armenian, Polish and Turkish languages.

The author presents that the "Code of Polish Armenians" was translated also into Latin, Polish and Ghpchagh (Turkish) for Armenians speaking on those languages. Based on the fact that there exest an Armenian legal document in Ghipchagh language, some Ghazakh authors try to make an unscrupulous conclusion, looking for Ghpchakhs in ancestors of Polish Armenians. Based on the irrefutable evidences the author shows groundlessness of these "scientific" generalizations.

Key words: *Rzeczpospolita, Armenian colonies in Poland, Code of Laws of Polish Armenians, self-government, National legal proceedings of Polish Armenians, Ruben Hovsep Avagyan.*

1/75 2017

For the Sake of
JUSTICE

КАРИНЕ СУРЕНОВНА ДАНИЕЛЯН

Доктор географических наук., профессор, Зав. Кафедрой экологии и устойчивого развития Армянского государственного педагогического университета,

СИРИНЕ РАФИКОВНА КОСЯН

Соискатель Кафедры экологии и устойчивого развития Армянского государственного педагогического университета.

КОМПЛЕКСНОСТЬ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ВО ИМЯ ГАРМОНИЧНОГО СОЧЕТАНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ

Все большее понимание получает утверждение о том, насколько взаимосвязаны проблемы в сфере устойчивого развития и насколько необходимы комплексный подход и, соответственно, синергизм проектов и программ по их решению¹

Как известно, Саммит Организации Объединенных Наций «Рио+20» (2012г.) рекомендовал трансформировать Цели развития тысячелетия (ЦРТ) в Цели устойчивого развития (ЦУР), принимая при этом во внимание уроки, аккумулированные в процессе реализации Целей развития тысячелетия².

В Республике Армения, согласно Национальному оценочному докладу, Цели развития тысячелетия выполнены

примерно наполовину: достигнуты / решены 32% целей / задач, примерно 15% не достигнуты, однако тенденции выполнения позитивны, 48% не выполнены, а относительно 5% нет ясности (см. график рис. 1)³.

С точки зрения комплексности, а также применения экосистемного подхода, Цели устойчивого развития можно характеризовать как значительный шаг вперед по сравнению с Целями развития

¹ Հազարամյակի զարգացման նպատակներ. Ազգային գնահատման զեկույց: ՀՀ Կառավարություն, ՄԱԶԾ, Երևան, Հայաստան, 2015թ.

² «Будущее, которое мы хотим». Итоговый документ Конференции ООН по устойчивому развитию «Рио+20», Рио-де-Жанейро, 20-22 июня, www.uncsd2012.org.

³ Հազարամյակի զարգացման նպատակներ. Ազգային գնահատման զեկույց: ՀՀ Կառավարություն, ՄԱԶԾ, Երևան, Հայաստան, 2015թ.

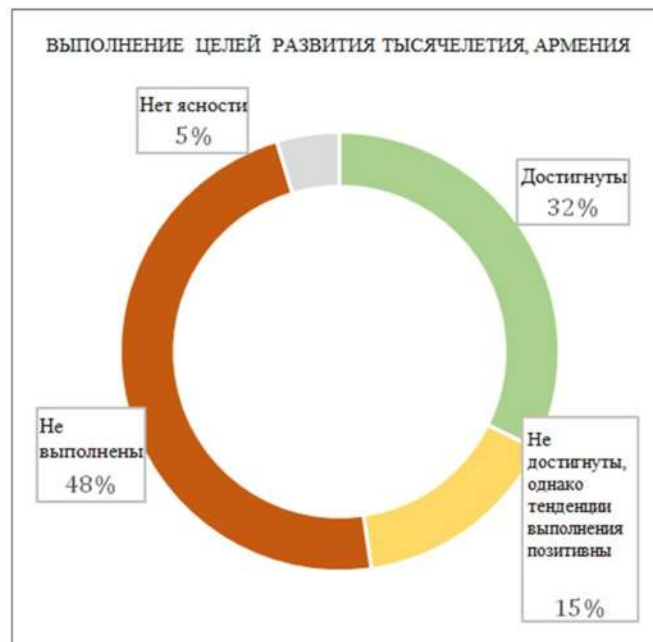

Рис.1. Выполнение Целей развития тысячелетия в Республике Армения⁴.

тысячелетия. Цели устойчивого развития практически охватывают все стороны общественной жизни, состояния окружающей среды и, главное, тесной взаимосвязи современной цивилизации с планетой Земля.

Важно отметить, что усилиями структур *Организации Объединенных Наций* подготовлен и издан Доклад о состоянии всех 17 Целей устойчивого развития по положению на 2016г.⁵, тем самым зафиксировав начальные «точки отсчета» для каждой цели с учетом соответствующих многоаспектных задач.

Можно утверждать, что Цели устойчивого развития составлены на основе сбалансированного сочетания экономических, экологических и социальных приоритетов развития, причем разнооб-

разный спектр 169 подцелей / задач и еще более многочисленных индикаторов оценки процесса реализации позволяет странам организовать деятельность по имплементации ЦУР с полноценным учетом национальной специфики всех трех указанных аспектов жизнедеятельности общества. Полагаем, закономерно, что Целям устойчивого развития международным сообществом придан статус универсальности. Закономерно также, что Преамбула утвержденной 70-й юбилейной сессией Генеральной Ассамблеи ООН всемирной программы «Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года», содержащей Цели устойчивого развития, начинается фразой: «Настоящая повестка дня – это план дей-

⁴ Հազարամյակի զարգացման նպատակներ. Ազգային գնահատման զեկույց: ՀՀ Կառավարություն, ՄԱԶԾ, Երևան, Հայաստան, 2015թ.

⁵ Доклад о Целях в области устойчивого развития, 2016 год. ООН, Нью-Йорк, 2016.

КОМПЛЕКСНОСТЬ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ВО ИМЯ ГАРМОНИЧНОСТИ

ствий для людей, планеты и процветания»⁶.

Более подробно рассмотрим Цели устойчивого развития с точки зрения охвата экологической тематики, то есть проблематики прав человека на здоровую окружающую среду. Проведенный нами анализ выявил следующее.

- ❖ 4 нижеуказанные цели полностью носят экологический характер:
- *Цель 6. Обеспечение наличия и рационального использования водных ресурсов и санитарии для всех.*
- *Цель 13. Принятие срочных мер по борьбе с изменением климата и его последствиями.*
- *Цель 14. Сохранение и рациональное использование океанов, морей и морских ресурсов в интересах устойчивого развития.*
- *Цель 15. Защита и восстановление экосистем суши и содействие их рациональному использованию, рациональное лесопользование, борьба с опустыниванием, прекращение и обращение вспять процесса деградации земель и прекращение процесса утраты биоразнообразия.*
- ❖ Остальные цели так или иначе связаны с экологической проблематикой, о чем свидетельствует также следующий факт: 35% задач так называемых «неэкологических» целей обладают экологической направленностью. В наибольшей степени указанное относится к следующим целям:
- *Цель 2. Ликвидация голода, обеспече-*

ние продовольственной безопасности и улучшение питания и содействие устойчивому развитию сельского хозяйства.

- *Цель 3. Обеспечение здорового образа жизни и содействие благополучию для всех в любом возрасте.*
- *Цель 11. Обеспечение открытости, безопасности, жизнестойкости и экологической устойчивости городов и населенных пунктов.*
- *Цель 12. Обеспечение перехода к рациональным моделям потребления и производства.*

- ❖ При суммарной оценке в рассматриваемом контексте выясняется, что, как минимум, 52% задач ЦУР носят экологически ориентированный характер.

Инициирование процесса имплементации Целей устойчивого развития в Республике Армения.

В стране была создана экспертная рабочая группа, которая в 2016г. произвела исследование общенациональных и ведомственных стратегических планов и программ в контексте соответствия Целей устойчивого развития⁷. В целом получен удовлетворительный результат за исключением следующего обстоятельства. Проведенный нами анализ определенных данной экспертной группой несоответствий Целей устойчивого развития выявил, что наибольший дефицит в стратегических программах / планах Республики Армения относится именно к экологической проблематике и развитию

⁶ Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 25 сентября 2015г. 70/1. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. A/RES/70/1. www.un.org

⁷ Հայաստանի ինտեգրացված բաղադրականության արագ գնահատում: Առանցքային դիտարկումներ, արդյունքներ և նախնական հանձնարարականներ: ՀՀ Կառավարություն, ՄԱԶԾ, Երևան, Հայաստան, 2017թ.

зеленой экономики. В то же время очевидно, что данное обстоятельство непосредственно затрагивает права человека на здоровую жизнь в благоприятной, здоровой окружающей среде.

Это уже указанная выше Цель 12 и представленные ниже 3.9; 8.4; 9а; 11.3; 11а; 11b подцели/задачи:

3.9. К 2030 году существенно сократить количество случаев смерти и заболевания в результате воздействия опасных химических веществ и загрязнения и отравления воздуха, воды и почв.

8.4. На протяжении всего срока до конца 2030 года постепенно повышать глобальную эффективность использования ресурсов в системах потребления и производства и стремиться к тому, чтобы экономический рост не сопровождался ухудшением состояния окружающей среды, как это предусматривается Десятилетней стратегией действий по переходу к использованию рациональных моделей потребления и производства, причем первыми этим должны заняться развитые страны.

9.а. Содействовать развитию экологически устойчивой и стойкой инфраструктуры в развивающихся странах за счет увеличения финансовой, технологической и технической поддержки африканских стран, наименее развитых стран, развивающихся стран, не имеющих выхода к морю, и малых островных развивающихся государств.

11.3. К 2030 году расширить масштабы открытой для всех и экологически устойчивой урбанизации и возможности для комплексного и устойчивого

планирования населенных пунктов и управления ими на основе широкого участия во всех странах.

11.а. Поддерживать позитивные экономические, социальные и экологические связи между городскими, пригородными и сельскими районами на основе повышения качества планирования национального и регионального развития.

11.б. К 2020 году значительно увеличить число городов и населенных пунктов, принявших и осуществляющих комплексные стратегии и планы, направленные на устранение социальных барьеров, повышение эффективности использования ресурсов, смягчение последствий изменения климата, адаптацию к его изменению и способность противостоять стихийным бедствиям, и разработать и внедрить в соответствии с Сендайской рамочной программой по снижению риска бедствий на 2015–2030 годы меры по комплексному управлению связанными с бедствиями рисками на всех уровнях⁸.

Вышеуказанное заключение оказалось весьма созвучным основным положениям Национального оценочного доклада «Рио+20», подготовленного в 2011-2012гг. в Армении для представления Саммиту ООН «Рио+20». Здесь также были указаны наиболее проблемные для страны сферы деятельности:

- Использование недр и охрана окружающей среды и здоровья населения.
- Развитие альтернативной (возобновляемой) энергетики и энергосбережение.

⁸ Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 25 сентября 2015г. 70/1. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. A/RES/70/1. www.un.org; Հայաստանի ինտեգրացված բաղադրականության արագ գնահատում: Առանցքային դիտարկումներ, արդյունքներ և նախնական հանձնարարականներ: ՀՀ Վարչապետություն, ՄԱԶԾ, Երևան, Հայաստան, 2017թ.

КОМПЛЕКСНОСТЬ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ВО ИМЯ ГАРМОНИЧНОСТИ

- *Устойчивое управление водными ресурсами.*
- *Устойчивое управление отходами.*
- *Развитие органического сельского хозяйства.*
- *Развитие устойчивого туризма.*
- *Устойчивые города / развитие зеленой архитектуры.*
- *Устойчивое управление лесами, сохранение биоразнообразия.*
- *Образование в интересах устойчивого развития.*
- *Содействие внедрению правовых и экономических инструментов для развития зеленой экономики в целях искоренения бедности и устойчивого развития*⁹.

В 2013-15гг., по инициативе Ассоциации «За устойчивое человеческое развитие» при поддержке Европейского Союза / Глобального экологического фонда и Программы развития *Организации Объединенных Наций*, совместными усилиями Правительства, общественного сектора, экспертного сообщества и бизнес - сообщества разработана «Концепция стратегии реализации рекомендаций Саммита ООН Рио+20 в Республике Армения в контексте всемирной программы «Преобразование нашего мира: повестка дня в области устойчивого разви-

тия на период до 2030 года»», которая призвана служить базой для имплементации и реализации Целей устойчивого развития в Республике Армения¹⁰.

В настоящее время при Правительстве Республики Армения создана и функционирует Межведомственная комиссия, которая совместно с другими заинтересованными сторонами общества работает по имплементации и реализации Целей устойчивого развития в Республике Армения, в соответствии с разработанной при поддержке офиса ООН Дорожной картой¹¹.

Современный процесс и перспективы осуществления Целей устойчивого развития на глобальном уровне.

Процесс, проблемы и перспективы осуществления программы «Преобразование нашего мира: повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года» с акцентом на имплементацию и реализацию ЦУР обсуждаются практически на всех современных мероприятиях структур ООН, в том числе на Региональном форуме по устойчивому развитию (Женева, 10 мая 2016г.) и на 8-й Пан-европейской министерской конференции ЮНЕП и ЕЭК *Организации Объединенных Наций* (г. Батуми, 8-10 июня 2016г.)¹². Отметим, что практически на всех соответствующих конференциях, в том числе на Глобальном форуме Организации экономического сотрудни-

⁹ Հայաստանի Հանրապետություն, «Ռիո +20» ազգային գնահատման զեկույց: ՀՀ Կառավարություն, ՄԱԶԾ, Երևան, Հայաստան, 2012թ

¹⁰ Հայեցակարգ Հայաստանի Հանրապետությունում ՄԱԿ-ի «Ռիո+20» Գազաթնաժողովի հանձնարարականների իրականացման ռազմավարության «Մինչև 2030թ/ կայուն զարգացման օրակարգ» համաշխարհային ծրագրի համատեքստում: «Հանուն կայուն մարդկային զարգացման» ասոցիացիա, Երևան, «Լուսակն», 2016թ.

¹¹ Հանապարհային քարտեզ. Հայաստան. Կայուն զարգացման օրակարգ – 2030-ի ազգայնացում: ՀՀ Կառավարություն, ՄԱԶԾ, Երևան, 2017.

¹² Regional Forum on Sustainable Development, UNECE, Geneva, Swiss, 10.05.2016. www.unece.org.; Материалы 8-й Министерской конференции министров «Окружающая среда для Европы», г.Батуми, Грузия, 8-10 июня 2016. www.unece.org/environmental-policy.

чества и развития по вопросам развития (г. Париж, 5 апреля 2017г.) подчеркивается, что «Ответственность за реализацию Повестки дня в области устойчивого развития 2030 является коллективной. Это означает не только участие правительств всех стран, но и всех обществ»¹³. Как справедливо отмечается в Докладе о человеческом развитии ПРООН 2016г., «Достижение Целей в области устойчивого развития – это важный шаг в направлении полноценной реализации человеческого потенциала в жизни каждого человека...

Необходимо обеспечить баланс между людьми и планетой, а человечество должно стремиться к миру и процветанию»¹⁴.

При Экономическом и социальном совете ООН сформирован Политический форум *высокого* уровня, где страны должны докладывать о проделанной работе, имеющихся препятствиях и путях их преодоления в следующей очередности:

- В 2017г.

Тема: Обеспечить продовольственную безопасность на безопасной планете

до 2030 года.

Фокус на цели: 1, 2, 6, 13, 14, 15, 17.

- В 2018г.

Тема: Делать города устойчивыми и формировать производственные инфраструктуры и потенциал.

Фокус на цели: 7, 8, 9, 11, 12, 17.

- В 2019г.

Тема: Обеспечивать полномочия людей и инклюзивность.

Фокус на цели: 3, 4, 5, 10, 16, 17¹⁵.

Предполагается, что всемирная программа по устойчивому развитию до 2030г. станет основой для дальнейшего продолжения деятельности на местном, национальном и глобальном уровнях в целях устойчивого развития. Так, общепринято мнение, согласно которому, осуществление Целей устойчивого развития совместно с Парижским соглашением по климату и Сендайскими рамками по снижению рисков стихийных бедствий увенчается разработкой и принятием комплексного, когерентного пакета действий в целях устойчивого развития на последующие, 2030-2050 годы¹⁶.

¹³ OECD Global Forum on Development. Working together to achieve the Sustainable Development Goals. 2017. www.oecd.org/site/oecdgfd.

¹⁴ Доклад о человеческом развитии 2016. Человеческое развитие для всех и каждого. UNDP, Нью-Йорк, 2016. www.undp.org.

¹⁵ <http://www.un.org/pda/70>.

¹⁶ Global Environment Outlook. GEO-6. Assessment for the Pan-European Region. Chapter 4: Outlook and Emerging Issues. UNEP, UNECE, 2016.

**ԿԱՅՈՒՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԻ
ՀԱՄԱԼԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՆՈՒՆ ՄԱՐԴՈՒ ԵՎ
ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ
ՆԵՐԴԱՇՆԱԿԵՑՄԱՆ**

ԿԱՐԻՆԵ ՍՈՒՐԵՆԻ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
*Աշխարհագրական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի
պետական մանկավարժական
համալսարանի Էկոլոգիայի և կայուն
զարգացման ամբիոնի վարիչ*

ՍԻՐԻՆԵ ՌԱՖԻԿԻ ԿՈՍՅԱՆ
*Հայաստանի պետական
մանկավարժական համալսարանի
Էկոլոգիայի և կայուն զարգացման
ամբիոնի հայցորդ*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննարկվում է Հազարա-
մյակի զարգացման նպատակների՝
Կայուն զարգացման նպատակների
փոխակերպման կարևոր նշանակու-
թյունը Էկոհամակարգային մոտեցման
ապահովման, ներկայացված հարցերի
ամբողջականության, ինչպես նաև հա-
սարակության զարգացման տնտեսա-
կան, սոցիալական և էկոլոգիական
ոլորտների հավասարակշռվածության
և փոխկապակցվածության հա-
մատեքստում:

Առավել մանրամասն ներկայաց-
ված են Կայուն զարգացման նպատակ-
ների հետազոտման արդյունքները, -
ներառյալ ենթանպատակները /
խնդիրները, էկոլոգիական խնդիրների,
Մարդու և Բնության իրավունքների
համադրման տեսանկյունից, ինչպես
նաև դիտարկվում են Կայուն զար-

գացման նպատակների Հայաստանի
Հանրապետությունում ու համաշխա-
րհային մակարդակում իրագործման
ժամանակակից գործընթացը և հե-
ռանկարները:

*Բանալի բառեր. Կայուն զար-
գացման նպատակներ, էկոլոգիական
խնդիրներ, մարդու իրավունքներ,
Կարինե Դանիելյան, Միրինե Կոսյան:*

КОМПЛЕКСНОСТЬ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ВО ИМЯ ГАРМОНИЧНОГО СОЧЕТАНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ

КАРИНЕ СУРЕНОВНА ДАНИЕЛЯН

*Доктор географических наук, профессор,
Зав. Кафедрой экологии и устойчивого
развития Армянского государственного
педагогического университета.*

СИРИНЕ РАФИКОВНА КОСЯН

*Соискатель Кафедры экологии
и устойчивого развития Армянского
государственного педагогического
университета.*

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается важное значение трансформации Целей развития тысячелетия в Цели устойчивого развития в контексте обеспечения экосистемного подхода, степени комплексности охвата представленных вопросов, а также взаимосвязанности и сбалансированности отраженных экономического, социального и экологического аспектов развития общества.

Более подробно представлены результаты исследования Целей устойчивого развития, включая подцели /задачи, с точки зрения охвата экологической проблематики, когерентности прав Человека и Природы, а также рассматриваются инициирование процесса имплементации и реализации Целей устойчивого развития в Республике Армения и современный процесс и перспективы осуществления Целей устойчивого развития на глобальном уровне.

Ключевые слова: *Цели устойчивого развития, экологическая проблематика, права человека, Карине Даниелян. Си-рине Косян.*

INTEGRITY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS FOR THE SAKE OF HARMONIOUS COMBINATION OF HUMAN RIGHTS AND NATURE

KARINE SOUREN DANIELYAN

*Doctor of Geographical Sciences, Professor,
Head of Department on Ecology and Sus-
tainable Development of the Armenian
State Pedagogical University*

SIRINE RAFIK KOSYAN

*Intern of Department on Ecology and Sus-
tainable Development of the Armenian
State Pedagogical University*

SUMMARY

The article discusses the importance of transformation of the Millennium Development Goals into the Sustainable Development Goals in context of ensuring the ecosystem approach, the degree of coverage of the issues presented, and the inter-connectedness and balance of the reflected economic, social and environmental aspects of the society development.

In more detail are presented the results of research of the Sustainable Development Goals, including sub-goals / objectives, in terms of environmental issues, coherence of Human and Nature rights.

The current process and prospects for the implementation of the Sustainable Development Goals at the global and national levels also are discussed.

Key words: *Sustainable Development Goals, environmental issues, human rights, Karine Danielyan, Sirine Kosyan*

VLADIMIR GRIGOR OSIPOV

Senior research fellow, Institute of Philosophy, Sociology & Law,
Armenian National Academy of Sciences,
Ph.D. in Social Philosophy

GENDER STEREOTYPES: THEIR PREVALENCE AND EFFECTIVE WAYS TO COMBAT THEM

1. FIGHTING GENDER STEREOTYPES IS IMPORTANT. WHY?

Successful efforts at achieving substantive gender equality are predicated, *inter alia*, on effective mechanisms for combating gender stereotypes and sexist attitudes.

Gender stereotypes are cross-cutting issues that have many aspects and ramifications.

As oversimplified assumptions, gender stereotypes are a source of discrimination and violence against women, limit women's opportunities for self-realization in public and private life, and increase democratic deficit in the society.

While being assumptions, ideas and beliefs, they are not innocuous because they are manifested in actions, in discrimination, abuse and violence. We should bear in mind that **perceptions do define social reality**¹. Therefore, **if we want to modify behavior** we need to change perceptions and feelings, i.e. to address and change both cognitive and affective components of discriminatory and prejudiced actions and

attitudes.

It should be stressed again that negative gender stereotypes affect well-being, health and even life of people and that is why they are dangerous². Gender stereotypes affect public mentality as well as Government strategies and policies. An important example is a distorted but widely disseminated perception of the term "gender," which has so much scared some officials and politicians and so much excited some others who were only too eager to lend a sympathetic ear that this term and all the related terms (gender equality and equity, gender balance, mainstreaming, analysis, roles, relations, division of labor, awareness, sensitivity and even statistics) became a **taboo** (and I mean it literally) **for the Government agencies**. Since mid-2013 they do not use this terminology. Thus, instead of challenging the stereotype they have reinforced it by default and no amount of effort on the part of experts and civil society actors has succeeded in making them budge on their decision.

To be more precise, the term "gender" is used in an English-language version

¹ The well-known "Thomas Theorem" states: "If men define situations as real, they are real in their consequences." In other words, the interpretation of a situation affects the perception and causes action or inaction.

² (As Anijilozian put it in *Femicide in Armenia: A Silent Epidemic*, "Cultural norms or expectations of behavior often encourage violence and can have deadly consequences." Jilozian, A. *Femicide in Armenia: A Silent Epidemic*. Yerevan: Coalition to stop violence against women, 2016, p. 18.

of some documents and materials. They claim that there is no adequate translation of the term into Armenian. It is, however, a poor excuse. There is no translation of the word “physics” but the latter is successfully used nonetheless. Another argument that it is not important what terms are used, what matters is to promote the equality agenda, is not valid because terms and concepts are important. Besides, it is uncomfortable and clumsy to use the phrase “equal rights and equal opportunities for women and men” all the time instead of “gender equality,” more so in the cases when the term “gender” is used attributively.

2. RECOGNITION OF A HARMFUL EFFECT OF GENDER STEREOTYPES

Recognition of a harmful effect of gender stereotypes is not something new. The idea of combating gender stereotypes is included in many international³ and domestic documents. Armenia is no exception. The National Action Plans, the Gender Policy Concept Paper and the Law on securing equal rights and equal opportunities to women and men, *inter alia*, mention gender stereotypes as a problem.

The studies conducted in Armenia in recent years have discovered that deeply ingrained cultural stereotypes, attitudes, prejudices, and stereotypical mentality are the most critical challenges and a major barrier to women’s participation in all spheres of public life.

Thus, the *Gender Assessment* conducted in Armenia by USAID a few years ago concluded that “cultural norms and stereotypes are quite rigid and account for a number of the obstacles facing women....”⁴.

A recently issued regional study emphasized that “...stereotypical views and assumptions about the role women should play in society are major barriers to women’s political representation in all the study countries” (including Armenia)⁵.

Another study demonstrated that stereotypes and rigidly defined gender roles are constraints for women’s participation in political, economic and other spheres in Armenia⁶. The other spheres also include, interestingly enough, the STEM fields, as evidenced by a recent World Bank study, which also states that “cultural stereotypes about the types of work women should engage in and their responsibilities at home present the strongest barrier to equality between women and men in Armenia.”⁷

These conclusions are further corroborated by surveys using quantitative research methods. For example, 63.5% of respondents in the study “Gender dimension of civic and political participation in Armenia” (that was conducted in 2011) believed that traditional, stereotypical mentality was a factor that hindered most the attainment of equality between men and women in public life⁸.

According to three-quarters of respondents in the survey of women’s organ-

³ E.g. The Council of Europe *Gender Equality Strategy for 2014-2017* has set the fight against GS and sexism as its first priority.

⁴ Duban, E. *Gender Assessment*. Yerevan: USAID/Armenia, 2010, p. 3.

⁵ *Women’s Political Representation in the Eastern Partnership Countries*. Strasbourg: CoE Publishing, 2016, p. 11.

⁶ Shahnazaryan, G., Z. Aznauryan, and L. Saghunyan. *Representation and participation of women in the political parties and political initiatives in Armenia: Gender analyses*. Yerevan: Women’s Resource Center, 2016, pp. 14, 40, 42, 70-77, 80-82.

⁷ *Leveling the STEM Playing Field for Women. Differences in Opportunity and Outcomes in Fields of Study and the Labor Market (Republic of Armenia)*. Washington, D.C.: The World Bank, 2017, p. ix, see also pp. 12-13, 21, 44-46.

⁸ H. Hovhannisyanyan, L. Zakaryan and V. Osipov. *Gender Dimension of Civic and Political Participation in Armenia. Report on findings of the sociological study*. Yerevan: UNFPA, 2011, p. 66.

izations in Armenia conducted in 2013 by the International Foundation for Electoral Systems (IFES), “the stereotypical image of women’s role –reinforced by cultural beliefs, the media and religious views – is considered the most critical challenge facing women in Armenia,” while even a higher percentage (88%) of the respondents mentioned cultural beliefs, social attitudes and patriarchal mentality as the main obstacles to the advancement of the status of women⁹.

It is important to note that gender stereotypes were also mentioned as one of the primary obstacles to women’s political participation and representation during numerous discussions held prior to the 2017 parliamentary elections.

3. WHY DO STEREOTYPES PERSIST?

The reasons are numerous, especially since transitional societies face numerous complex *Weltanschaulich*, axiological, political, logistical, operational and other challenges.

Some of the main root causes are presented below.

- (a) Resurgence of patriarchal practices, norms and “values” in the society. Those constantly generate and sustain gender stereotypes. It is not incidental that vested interests promote them as an effective instrument to avoid or at least delay power-sharing with women.
- (b) It is an outcome of well- or not-so-well-orchestrated campaigns¹⁰ that tend to
- (c) Stereotypical views are transmitted and re-transmitted through formal and informal education and through mass media. The analysis of school curricula and textbooks demonstrate that those are usually gender imbalanced and reflect and perpetuate prevalent gender stereotypes¹¹. The media monitoring leads to the same conclusion.
- (d) Lack of human-rights- and evidence-based gender equality policies that would underlie and entail consistent and comprehensive efforts to achieve gender equality.
- (e) Lack of effective infrastructure and tools and trained and committed cadre to implement those policies (almost all efforts are concentrated and whatever success stories we have are owing to civil society organizations, primarily women’s NGOs).

reinforce the existing and even to introduce new gender stereotypes.

While all major Armenian Government documents that deal with gender or women’s issues, including National Action Plans, Gender Policy Concept Paper and the Law on securing equal rights and equal opportunities to women and men, mention gender stereotypes as a problem, for the most part, those are merely declarations as very little is done in practical terms and when activities and measures are taken they are usually isolated, short-term and not particularly effective.

⁹ Armenia Survey of Women’s Organizations. Washington, D.C.: IFES, 2013, p. 5.

¹⁰ A classic example is the so-called “anti-gender campaign” that was launched and conducted aggressively in May-September 2013. Some of its features, root causes and actors’ agenda are discussed in a number of publications, e.g. Harutyunyan, Anna. *Unearthing the Gender discourse in Armenia: from Hysteria to Constructive Dialogue*. (17 February 2017) <http://www.feminism-boell.org/en/2017/02/17/unearthing-gender-discourse-armenia-hysteria-constructive-dialogue>; Nikoghosyan, Anna. “Tools for Change: Collective Actions of Women’s Rights Activists in Armenia.” *Anti-Gender Movements on the Rise? Strategizing for Gender Equality in Central and Eastern Europe*. Berlin: Heinrich-Böll-Stiftung, 2015, pp. 23-27.

¹¹ See, e.g., Osipov V. and J. Sargizova. *General Assessment of the Content of the Armenian Literature, Armenian History, and Civics School Subjects from a Gender Perspective*. Yerevan: World Bank, 2015.

4. TO WHAT EXTENT STEREOTYPES HAVE BEEN STUDIED AND HOW PREVALENT THEY ARE IN ARMENIA

To be able to combat gender stereotypes successfully it is, first of all, necessary to study them and to find out how prevalent they are.

(a) How well studied are Gender stereotypes?

The mapping of the area of gender studies and surveys conducted in Armenia (in 1995-2017) shows that there are over 325 studies on gender issues. However, only about 45 of them meaningfully address the issue of gender stereotypes. Of those, only 15 focus specifically on stereotypes, explore and study them. None of them were commissioned or conducted by the Government. They were conducted or supported by international and foreign organizations or domestic NGOs (exclusively women's NGOs at that). Their findings revealed prevalence of a wide range of stereotypes and demonstrated that a current normative conflict creates a feeling of insecurity in many individuals who seek refuge in traditionalistic and patriarchal norms and tend to harbor more conservative views.

(b) How prevalent are gender stereotypes?

An effective way to get an answer is gender studies, especially prevalence and attitude studies, especially since better-targeted interventions can be made based on findings and gender analysis.

Let's focus on stereotypes related to political participation and political representation

Thus, in the above-mentioned *Gender dimension of civic and political participation in Armenia* study over one-third (35.7%) of the respondents believed that women should not go into politics and one-fourth of the respondents (24.3%) agreed with the statement that women do not have qualities that are necessary for holding high-ranking positions in politics¹².

In the *Sociological study on gender attitudes and stereotypes in Armenia* 37.4% of surveyed women and 50.1% of men agreed that politics is no place for women, even a higher percentage (62.3%) of women and (75.1%) of men agreed with the statement that men have better leadership skills¹³.

The *World Value Survey* (Armenia, 2011), 63.5% of the respondents agreed with the statement that men make better political leaders than women do (Men 74.3% of male respondents and 53.4% of female respondents shared that view)¹⁴.

In the *Armenian Gender Barometer Survey* of 2015, 67.7% of male respondents and 59.1% of female respondents believed that men are better political leaders than women, and men should be elected¹⁵.

In 2016, we conducted a nationwide study *Men and gender equality in Armenia*. A number of questions dealt with issues of women's political participation and leadership potential.

Men make better political leaders than women **58.3%** (Male respondents 67.1%, female respondents 50.2%). Women should leave politics to men **42.5%** (Male respondents 48.4%, female respondents 37.3%)¹⁶

While the percentages vary from

¹² H. Hovhannisyan, L. Zakaryan and V. Osipov. *Gender Dimension of Civic and Political Participation in Armenia*, pp. 65-66.

¹³ Matosian, M., P. Kazhoyanand, G. Harutyunyan. *Sociological Study on Gender Attitudes and Stereotypes in Armenia*. Yerevan: Women's Support Center, 2013, pp. 49-51.

¹⁴ World Value Survey (Armenia, 2011). <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>

¹⁵ *Gender Barometer Survey. A Sociological Survey*. Yerevan: CGLS, 2015, pp. 20-21.

¹⁶ Osipov V. and J. Sargizova. *Men and Gender Equality in Armenia. Report on Sociological Survey Findings*. Yerevan: UNFPA, 2016, pp. 19, 49-50.

study to study, they are consistent and reflect fairly accurately the overall tendencies in the existing public perceptions. Definitely the majority of the respondents believe that men make better political leaders, and in most cases a plurality (or at least a sizeable group) of them do not see politics as a sphere for women.

Of course, the overall picture is not black and white. The *normative* conflict is far from over and at times the same respondents hold and express conflicting views.

For example, in the *Men and gender equality in Armenia* survey, 69.7% of the respondents believe that women are too emotional to head their communities (73.1% of male respondents and 66.7% of female respondents held that view). But at the same time most of them support such

ideas as “*Women should have the same chance of being elected to political office as men*” (76.7% of all respondents, 70.3% of male and 82.6% of female respondents share that view) and “*A woman with the same qualifications can do as good a job as a man*” (81.7% of all respondents, 71.7% of male and 90.7% of female respondents agreed with that statement)¹⁷.

Of major concern are perceptions related to violence against women. The survey has revealed that as a society we have a serious problem as a considerable percentage of the respondents justify violence against women. It is also disturbing that even such an extreme form of physical, sexual and psychological violence as rape is also exonerated for one or another reason by a sizeable group of respondents.

Table 1. Percentage of respondents who agree with following statements¹⁸

Statements	Respondents (N=1,617)
A woman should tolerate violence in order to keep her family together	35.7%
There are times when a woman deserves to be beaten	27.7%
If a woman cheats on a man, it is okay for him to hit her	55.4%
It is okay for a man to hit his wife if she won't have sex with him	5.1%
<i>Percentage of respondents who justify intimate partner physical violence (who agree with at least 1 reason)</i>	70.3%

¹⁷Ibid., pp. 19, 49-51.

¹⁸Ibid., pp. 21-22, 99-100.

Table 2. Percentage of male and female respondents who agree with following statements¹⁹

	Men (N=767)	Women(850) Women(2,749)*
A woman should tolerate violence in order to keep her family together	44.6%	27.8% ...
There are times when a woman deserves to be beaten	35.2%	21.0% ...
If a woman cheats on a man, it is okay for him to hit her	60.9%	50.5%34.3%
It is okay for a man to hit his wife if she won't have sex with him	5.8%	4.5%1.5%
<i>Percentage of male and female respondents who justify intimate partner physical violence(who agree with at least 1 reason)</i>	78.6%	62.9%37.2%

* Data from the Nationwide Survey on Domestic Violence Against Women in Armenia (2008-2009)

Table 3. Percentage of respondents who agree with the following statements that tend to blame women for rape²⁰

Statements	Respondents (N=1,617)
When a woman is raped, she usually did something to put herself in that situation	32.2%
In some rape cases, women actually want it to happen	35.8%
If a woman doesn't physically fight back, you can't really say it was rape	59.8%
In any rape case, one would have to question whether the victim is promiscuous or has a bad reputation	62.7%
<i>Percentage of respondents who justify rape agreeing at least with one statement above</i>	82.4%

¹⁹ Ibid., pp. 21-22, 99-102.

²⁰ Ibid., pp. 22 and 125

Table 4. Percentage of male and female respondents who agree with the following statements²¹

	Men (N=767)	Women (N=850)
When a woman is raped, she usually did something to put herself in that situation	40.9%	24.2%
In some rape cases, women actually want it to happen	44.0%	28.6%
If a woman doesn't physically fight back, you can't really say it was rape	61.3%	58.4%
In any rape case, one would have to question whether the victim is promiscuous or has a bad reputation	64.4%	61.0%
Percentage of respondents who justify rape agreeing at least with one statement above	86.2%	78.9%

5. HOW TO COMBAT GENDER STEREOTYPES

More consistent and efficient measures need to be taken to eliminate gender stereotypes.

- (a) This is done primarily through formal education and public awareness-raising campaigns, where a key role is assigned to media. Our survey has clearly shown that younger and better educated women and men are less susceptible to gender stereotypes. However, gender education is not a part of the standard curricula in high schools and even in colleges and universities.
- (b) Obviously, consistent and comprehensive Government policies are a *sine qua non* for meaningfully addressing and combating Gender Stereotypes. Now a new *Strategy and Action Plan for implementation in 2017-2021 of the policy*

for securing equal rights and equal opportunities for women and men in the Republic of Armenia is being drafted. So far the process has been transparent and participatory and civil society organizations have a good opportunity to make a contribution through the Gender Theme Group and the Working Group of the Council affiliated with the Prime Minister.

While important, gender-targeted and gender-responsive interventions are insufficient to combat entrenched gender stereotypes. Gender-transformative interventions are required to really change social norms, cultural values and power structures. Only national policies can make that possible. However, it requires political will and genuine commitment to gender equality, which have yet to be demonstrated.

The best proof is our today's situation, even though the legislative and regulatory frameworks are in place and several Stra-

²¹Ibid., pp. 22 and 127.

tegic and national Action Plans were implemented.

- (c) Effective national machinery for gender equality is also a precondition as it is to provide strategic vision and support and to coordinate efforts of all major actors and stakeholders.
- (d) It is necessary to work with *female public figures*, especially who are or can be perceived as role model for younger people to make them more gender-sensitive.
- (e) And the last but not the least - a sensitive issue—of what I call “reverse or counter-stereotyping.” Women, who are public figures, stress that women are better than men, including in politics. Before the elections, this theme

(and in their subculture I would say it has become a meme) was recurrent²².

A more nuanced phenomenon is “silent stereotyping” (for the lack of a better term). Many women activists, especially from women’s NGOs, do not make such utterances, at least in public. But they exclude men (influence of radical feminism? Bitter experience?). They implicitly (and tacitly) proceed from the assumption that gender issues, especially women’s issues should be dealt with only by women. This is a very counter-productive stance. Btw, it is also one of the reasons why we do not have a women’s movement in Armenia, as there is no consolidation. They operate on the principle “of the women, by the women, for the women” rather than “for the women but of and by women and men.”

²²During a round table discussion held in Article 3 Club in Yerevan on 31 March, 2017, Marineh Tandilyan from *Lusavor Haystan* party expressed an opinion that men are narrow-minded and short-sighted, while Zaruhi Postanjyan from *Yerkir Tsirani* political party claimed that women are more responsible than men and that women’s perceptions and ideas are more balanced and realistic. See https://web.facebook.com/pg/article3club/posts/?ref=page_internal. The same took place at the presentation and discussion of the *Women’s Agenda* produced within the framework of the *Equal* campaign.

**ԳԵՆԴԵՐԱՅԻՆ ԿԱՐԾՐԱՏԻՊԵՐ.
ԴՐԱՆՑ ՏԱՐԱԾՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԴԵՍ ՊԱՅՔԱՐԻ
ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ**

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԳՐԻԳՈՐԻ ՕՍԻՊՈՎ
*ՀՀ Գիտությունների ազգային ակա-
դեմիայի փիլիսոփայության,
սոցիոլոգիայի և իրավունքի
ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող,
փիլիսոփայական գիտությունների
թեկնածու*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Գենդերային հավասարության հասնելու հաջողված ջանքերը հիմնվում են նաև գենդերային կարծրատիպերի և սեռամոլ դիրքորոշումների դեմ պայքարի արդյունավետ մեխանիզմների վրա: Լինելով պարզագույն ենթադրություններ՝ գենդերային կարծրատիպերը սակայն, անվնաս չեն, քանի որ դրանք դրսևորվում են գործողություններում, աղբյուր են հանդիսանում կանանց նկատմամբ խտրականության և բռնության, սահմանափակում են հանրային և մասնավոր կյանքում կանանց ինքնադրսևորման հնարավորությունները և ավելացնում են «ժողովրդավարության պակասորդը» հասարակության մեջ:

Հետազոտությունների մի ամբողջ շարք բացահայտել է հայ հասարակության մեջ գենդերային կարծրատիպերի տարածվածությունը: Բացասական վարքագիծը փոխելու համար անհրաժեշտ է գենդերային հավասարության հասնելու հետևողական քաղաքականության շրջանակներում փոխել ընկալումներն ու զգացումները, այսինքն ջանքերն ուղղել խտրական և նախապաշարումային գործողություն-

ների ու դիրքորոշումների՝ ինչպես իմացական, այնպես էլ հուզական բաղադրիչների փոփոխման վրա: Այդ նպատակով հողվածի հեղինակը հիմնավորում է, որ անհրաժեշտ է օգտագործել կրթության համակարգը և ՋԼՄ-ները, ինչպես նաև պարբերաբար անցկացվող հանրային իրազեկության բարձրացմանն ուղղված քարոզարշավները:

Բանալի բառեր. Գենդերային հավասարություն, խտրականություն, կարծրատիպեր, նախապաշարումներ, Վլադիմիր Օսիպով:

GENDER STEREOTYPES: THEIR PREVALENCE AND EFFECTIVE WAYS TO COMBAT THEM

VLADIMIR GRIGOR OSIPOV

Senior research fellow,
Institute of Philosophy, Sociology & Law,
Armenian National Academy of Sciences,
Ph.D. in Social Philosophy

SUMMARY

Successful efforts at achieving gender equality are predicated, *inter alia*, on effective mechanisms for combating gender stereotypes and sexist attitudes. While being oversimplified assumptions, gender stereotypes are not, nevertheless, innocuous because they are manifested in actions and are a source of discrimination and violence against women, limit women's opportunities for self-realization in public and private life, and increase democratic deficit in the society.

A number of studies revealed certain prevalence of gender stereotypes in the Armenian society. In order to modify negative behavior, people's perceptions and feelings should be changed, i.e. to make efforts within the framework of gender equality-centered consistent policies to change both cognitive and affective components of discriminatory and prejudiced actions and attitudes. To that end, the author of the article claims, the education system and mass media, as well as regularly conducted public awareness-raising campaigns should be used.

Key words: *gender equality, discrimination, prejudices, Vladimir Osipov.*

ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ: ИХ РАСПРОСТРАНЕННОСТЬ И ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ БОРЬБЫ С НИМИ

ВЛАДИМИР ГРИГОРЕВИЧ ОСИПОВ

Старший научный сотрудник
Института философии, социологии и
права НАН Республики Армения, канди-
дат философских наук

РЕЗЮМЕ

Успешные усилия по достижению гендерного равенства основываются в том числе и на эффективных механизмах борьбы с гендерными стереотипами и сексистскими установками. Будучи упрощенными предположениями, гендерные стереотипы вместе с тем не являются безобидными, поскольку проявляются в действиях, являются источником дискриминации и насилия в отношении женщин, ограничивают возможности женщин для самореализации в общественной и частной жизни и увеличивают демократический дефицит в обществе.

Целый ряд исследований выявил определенную распространенность гендерных стереотипов в армянском обществе. Для того, чтобы изменить негативное поведение, следует изменить восприятие и чувства, т.е. направить усилия в рамках последовательной политики по достижению гендерного равенства на изменение как когнитивных, так и эмоциональных компонентов дискриминационных и предвзятых действий и установок. В этих целях автор статьи утверждает, что следует использовать систему образования и СМИ, а также регулярно проводимые кампании по повышению осведомленности общественности.

Ключевые слова: *гендерное равенство, дискриминация, стереотипы, Владимир Григоревич Осипов.*

ՍԱՄՎԵԼ ՀԱՄԼԵՏԻ ՄԿՈՑԱՆ
 Երևանի պետական համալսարանի
 իրավագիտության ֆակուլտետի մագիստրոս

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
 ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
 ԱՊԱՅՈՒՅՑ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵԼՈՒ ԺԱՄԿԵՏՆԵՐԻ
 ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԵՐ**

Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության 63-րդ և «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածները, խոսելով յուրաքանչյուրի արդար դատաքննության իրավունքի մասին, այդ իրավունքի համատեքստում հատկապես շեշտը դնում են գործի՝ ողջամիտ ժամկետներում քննության անհրաժեշտության վրա:

Գործի՝ ողջամիտ ժամկետներում քննության սկզբունքի պահպանությունը, մեծապես կախված է գործին մասնակցող անձանց կողմից ապացույցներ ներկայացնելու վերջնաժամկետի օրենսդրական ամրագրումից, որը թույլ է տալիս խուսափել գործի անհարկի ձգձգումներից:

Ապացույցներ ներկայացնելու ժամկետների օրենսդրական ամրագրումը կարևոր է այնքանով, որ դրա միջոցով սահմանվում է, թե դատավարության մասնակիցները երբ են ձեռք բերում ապացույցներ ներկայացնելու իրավունք և մինչև դատավարության որ պահը կարող են իրականացնել այդ

իրավունքը: Ապացույցներ ներկայացնելու ժամկետների օրենսդրական ամրագրումը կարևոր է նաև այդ ժամկետների ավարտից հետո ապացույցների ներկայացման հետևանքով առաջացող իրավական հետևանքների սահմանման տեսանկյունից:

Համաձայն Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի (այսուհետ՝ ՀՀ քաղ. դատ. օր.) 88-րդ հոդվածի 1.1-ին մասի, հայցադիմումին կարող են կցվել նաև հայցապահանջները հիմնավորող ապացույցներ, այսինքն՝ հայցվորը հնարավորություն է ստանում ապացույցներ ներկայացնել հայցադիմումը՝ ներկայացնելու, իսկ պատասխանողը և երրորդ անձինք՝ համապատասխան կարգավիճակներ ձեռք բերելու պահից:

Իսկ ինչ վերաբերում է ապացույցներ ներկայացնելու վերջնաժամկետին, ապա այստեղ առկա են խնդիրներ:

Նախ նշենք, որ խնդիրներ առկա էին նաև մինչև 2007 թվականին իրականացված դատաիրավական բարեփոխումների ընթացքում ՀՀ քաղ.

դատ. օրենսգրքում կատարված փոփոխությունները և լրացումները:

Մինչև 2007 թվականի բարեփոխումների իրականացումը խնդիրն այն էր, որ գործին մասնակցող անձանց օրենքը պարտավորեցնում էր հայցադիմումում և դրա դեմ ներկայացվող պատասխանում ուղղակի վկայակոչել պահանջների և առարկությունների հիմքում ընկած հանգամանքներն հաստատող ապացույցներ, ընդ որում՝ չէին սահմանափակվում ապացույցներ ներկայացնելու ժամկետները, այսինքն՝ ապացույցներ կարող էին ներկայացվել ինչպես մինչև դատաքննությունը, այնպես էլ դատաքննությունը սկսելուց հետո, անկախ դրանց մասին նախօրոք հիշատակելու հանգամանքից:

Բացի այդ, օրենսդրությունը հստակ չէր ամրագրում այս պարտականությունները չկատարելու հետևանքները: Հիմնական անբարենպաստ հետևանքները, որոնք քիչ թե շատ սահմանված էին մինչև բարեփոխումները գործող ՀՀ քաղ. դատ. օրենսգրքով, վերաբերում էին հիմնականում հայցվորին և սահմանափակ բնույթ ունեին: Մասնավորապես, հայցվորը պարտավորեցվում էր հայցադիմումում ընդամենը նշել այդ ապացույցների մասին, անգամ ոչ ամբողջությամբ: Հնարավոր էր նաև դրանց մի մասի շարադրումը: Անբարենպաստ հետևանքները վրա էին հասնում միայն դրանց իսպառ բացակայության դեպքում:

Ինչ վերաբերում է պատասխանողին, ապա ապացույցներ ներկայացնելը նրա համար դիտվում էր որպես իրավունք, և նա կարող էր կամ ներկա-

յացնել, կամ՝ չներկայացնել, իր հայեցողությամբ, և ոչ մի անբարենպաստ հետևանք չէր նախատեսվում: Ուստի, ինչպես նկատում են որոշ դատավարագետներ, նման պարագայում խախտվում է կողմերի իրավահավասարության սկզբունքը, որոշակի դեպքում՝ հայցվորի դատավարական իրավունքները, քանի որ հնարավոր էր այնպիսի իրավիճակ, որ հայցվորը միայն բուն դատաքննության փուլում իմանար, թե ինչ առարկություններ ունի պատասխանողը իր հայցի դեմ, և, այդպիսով, չկարողանար հասնել իր իրավունքների պաշտպանության այն մակարդակին, որը նա ողջամտորեն ենթադրում էր ստանալ դատարանից¹: Փաստորեն օրենքը նախկինում հնարավորություն էր տալիս պատասխանողին պաշտպանվել հայցի դեմ, իսկ հայցվորին պատշաճ պաշտպանվելու հնարավորություն չէր տալիս:

Ուստի, որպես նման ոչ պատշաճ իրավակարգավորման հետևանք, ապացուցողական նշանակություն ունեցող նյութերը դատարան էին ներկայացվում դատավարության ողջ ընթացքում՝ նույնիսկ մինչև գործով դատավարությունը ավարտելու պահը, ինչը ոչ միայն անհարմար դրության մեջ էր զցում հակառակ կողմերին, ովքեր զրկվում էին իրենց հակափաստարկները մշակելու և դրանք հաստատող ապացույցներ հայթայթելու ու դատարան ներկայացնելու հնարավորությունից, այլև խոչընդոտում էր դատավարության բնականոն ընթացքը:

Նման խորհրդային ժամանակաշրջանի դատավարական օրենսդրությանը հատուկ իրավակարգավորման

¹Տե՛ս Гойденко Е.Г. Неправильное определение обстоятельств, имеющих значение для, как основание для отмены судебного решения// Российский судья, 2009, N 8 // www.juristlib.ru/book_5458.html

պայմաններում 1998թ. ընդունված ՀՀ քաղ. դատ. օրենսգրքի բավականին երկարատև կիրառման ընթացքում ի հայտ եկան նաև մի շարք այլ արատավոր երևույթներ, որոնք քաղաքացիական գործերն անընդհատ հետաձգելու, գործի քննության ժամկետներն անհարկի խախտելու, դատաքննությունն անտեղի ձգձգելու, դատավարական իրավունքները գործին մասնակցող անձանց կողմից չարաշահելու պատճառ էին հանդիսանում, բացասաբար էին անդրադառնում վարույթի կանոնավոր զարգացման, դատարանի ներքին համոզման ձևավորման, կայացվող դատական ակտերի օրինականության ու հիմնավորվածության և, վերջին հաշվով, սուբյեկտների իրավունքներն արդյունավետ միջոցներով պաշտպանելու իրավունքի իրացման ու դատական իշխանության հեղինակության վրա:

Դատաիրավական բարեփոխումների երկրորդ փուլի շրջանակներում խնդիր դրվեց կանոնակարգելու գործը պատշաճ ձևով դատաքննության նախապատրաստելու և մինչև դատաքննությունը սկսելն ապացույցները լիովին բացահայտելու առումով: Խնդիրը լուծելու անհրաժեշտությունը քննարկվել է մի շարք դատավարագետների աշխատություններում²:

Օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու արդյունքում ՀՀ քաղ. դատ. օր 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասով սահմանվեց կանոն, ըստ որի գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ **մինչև դատաքննությունը**

(ընդգծումն իմն է. Ս.Մ.) պարտավոր է գործին մասնակցող մյուս անձանց համար բացահայտել տվյալ պահին իրեն հայտնի այն ապացույցները, որոնց վրա նա հիմնվում է որպես իր պահանջների և առարկությունների ապացուցման հիմք: Ի ապահովումն այս դրույթի՝ նույն հոդվածի 5-րդ մասով ամրագրվեց, որ գործին մասնակցող անձինք իրավունք ունեն հղում կատարելու միայն այն ապացույցներին, որոնց գործին մասնակցող մյուս անձինք ծանոթացել են նախօրոք: Սակայն ՀՀ քաղ. դատ. օր. 48-րդ հոդվածի 8-րդ մասի համաձայն՝ **դատաքննությունն սկսվելուց հետո** (ընդգծումն իմն է. Ս.Մ.) գործին մասնակցող անձի ներկայացրած լրացուցիչ ապացույցները դատարանն ընդունում է, եթե դրանք ներկայացնողը հիմնավորում է, որ մինչև դատաքննության սկսվելը այդ ապացույցի ներկայացումն անհնար է եղել իրենից անկախ պատճառներով: Փաստորեն, եթե լրացուցիչ ապացույցներ ներկայացրած անձը չապացուցի իր կողմից այդ ապացույցները նախօրոք ներկայացնելու անհնարինությունը իրենից անկախ պատճառներով, դատարանը իրավունք չունի ընդունել նախօրոք չբացահայտված ապացույցը:

Վերը նշված նորմերի վերաբերյալ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը նշել է, որ այս դատավարական նորմերի համակարգային վերլուծությունից հետևում է, որ իր վկայակոչած փաստի ապացուցման պարտավորությունը կրում է գործին մասնակցող տվյալ անձը, որը և միաժամանակ պարտավորություն է

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս, օրինակ՝ Մեղրյան Ս.Գ., Ապացուցումը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարությունում, Երևան, 2011, էջ 85, Веденеев Е.Ю. Роль суда в доказывании по делу в российском гражданском и арбитражном судопроизводстве // Арбитражный и гражданский процесс, 2001, N 2, Шамшурин Л. О диспозитивности и злоупотреблении процессуальными правами в состязательном процессе в сфере гражданской юрисдикции: вопросы теории и практики // Арбитражный и гражданский процесс, 2009:

կրում տվյալ ապացույցը բացահայտել մինչև դատաքննությունը: Այսինքն՝ մինչև դատաքննությունը սկսվելը բացահայտված և դատարանին ներկայացված ապացույցները չեն կարող որակվել որպես լրացուցիչ ապացույցներ, որպիսի լրացուցիչ ապացույցների ներկայացման և դատարանի կողմից ընդունման համար օրենսդիրն ապացույց ներկայացնող կողմի համար սահմանում է լրացուցիչ պարտավորություն, այն է՝ մինչև դատաքննությունը սկսվելը նման ապացույցի ներկայացման անհնարինության (իրենից անկախ պատճառներով) հիմնավորում³: Այսինքն ՀՀ Վճռաբեկ դատարանը ՀՀ քաղ. դատ. օր.-ի 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասը և նույն հոդվածի 8-րդ մասը վերլուծելով փաստում է, որ «մինչև դատաքննություն սկսելը» ժամկետը վերաբերում է նաև նույն հոդվածի 4-րդ մասին: Փաստորեն, գործող օրենսդրությամբ, ապացույցներ ներկայացնելու վերջնաժամկետը դատաքննությունը սկսելու պահին է:

Սակայն այս պարագայում նույնպես **դատաքննությունը սկսելու պահի** առումով գործնականում առկա են խնդիրներ: «**Դատաքննությունը սկսելու պահի**» վերաբերյալ տարբեր տեսակետներ են արտահայտվում:

1. Առաջին խումբ իրավակիրառները, *դատաքննություն սկսելու պահ* ասելով, հասկանում են մինչև դատաքննության նշանակելու մասին որոշում կայացնելը: Փաստորեն իրավակիրառների այս խումբը *գործը դատաքննության նախապատրաստելու ավարտ* և *դատաքննության սկիզբ* են հա-

մարում *դատաքննություն նշանակելու մասին որոշում կայացնելու պահը*: Այս մոտեցումը կարող է ճիշտ համարվել հետևյալ մեկնաբանությամբ: Դատաքննություն նշանակելու մասին որոշման կայացման պահով ավարտվում է դատաքննության նախապատրաստական փուլը, քանզի բոլոր փուլերը միայնց հետ կապված են և ենթադրվում է, որ երբ մեկ փուլն ավարտվում է, ուրեմն դրան պետք է հաջորդի հաջորդ փուլը: Այսինքն՝ հենց այդ պահին էլ սկսվում է դատաքննության փուլը: Սակայն, չհամաձայնվելով այս մտքի հետ, պետք է նշել, որ դատաքննություն նշանակելու մասին որոշման պահից մինչև դատաքննությունը փաստացի սկսվելն առկա է որոշակի ժամանակահատված. (օրինակ՝ 5, 10, 20 օր և ավելի), և այդ հարցը նույնպես դեռևս հստակ կարգավորված չէ:

2. Երկրորդ խմբի իրավակիրառները *դատաքննության սկսվելու պահը* նույնացնում են բուն դատաքննությունը գործնականում սկսելու պահի հետ և ըստ նրանց՝ կողմերը ապացույցներ կարող են ներկայացնել մինչև գործնականում դատաքննությանն անցնելը: Ինչպես գիտենք, դատական նիստը բաղկացած է 2 մասից՝ դատաքննության նախապատրաստական մաս և բուն դատաքննության (գործի ըստ էության քննության) մաս⁴: Այս 2 մասերն իրարից հստակ տարանջատելու համար բերենք օրինակներ, թե յուրաքանչյուր մասում ինչպիսի գործողություններ է իրականացվում: Նախապատրաստական փուլում կատարվում են հետևյալ գործողություն-

³ Տե՛ս ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԱԲԴ/0874/02/09 քաղաքացիական գործով 01.10.2010թ. կայացրած որոշումը:

⁴ Տե՛ս Մեղոյան Ս.Գ., ՀՀ քաղաքացիական դատավարությունը սխեմաներում, Երևան, 2011, էջ 196:

ները՝ գործի քննության համար նշանակված ժամին նախագահողը բացում է դատական նիստը, հայտարարում է դատարանի կազմը և այն գործը, որը քննության է առնվելու (ՀՀ քաղ. դատ. օր., 116 հոդված), նախագահողը լուծում է մասնակիցների չներկայանալու հետևանքների հարցը, այն է՝ հետաձգում է նիստը (ՀՀ քաղ. դատ. օր., 119 հոդված), կասեցնում է վարույթը (ՀՀ քաղ. դատ. օր., 105-106 հոդվածներ) կամ ձեռնամուխ է լինում գործի քննությանը ծանուցված կամ կանչված անձի բացակայությամբ (ՀՀ քաղ. դատ. օր., 118 հոդված), լուծում է վկային բերման ենթարկելու հարցը (ՀՀ քաղ. դատ. օր., 44 - ըդ հոդված, մաս 5) և այլն: Իսկ գործի ըստ էության քննության (բուն դատաքննության) փուլում՝ նախագահողը հայտարարում է գործի ըստ էության քննության անցնելու մասին (ՀՀ քաղ. դատ. օր., 120 հոդված), պարզում է, արդյոք հայցվորը պնդում է իր պահանջները, պատասխանողն արդյոք, ընդունում է հայցվորի պահանջները, և կողմերը չեն ցանկանում, արդյոք կնքել հաշտության համաձայնագիր (ՀՀ քաղ. դատ. օր., 117 հոդված, մաս 3) և այլն:

Փաստորեն, այս խմբի ներկայացուցիչների կարծիքով դատաքննության նախապատրաստական փուլում կարելի է ապացույցներ ներկայացնել ու հետո անցնել բուն դատական քննությանը: Սակայն մենք համամիտ չենք այս դիրքորոշման հետ, քանի որ այս դեպքում դատաքննությունը լուրջ ձգձգումների խնդրի առաջ է կանգնում, քանի որ, եթե դատաքննության ըն-

թացքում մինչև բուն դատաքննությանն անցնելը դատավարության մասնակիցը ապացույցներ ներկայացնի, ապա դատարանը ստիպված է լինելու հետաձգել նիստը, քանի որ ՀՀ քաղ. դատ. օրենսգիրքը հստակ նշում է, որ կողմերը կարող են հղում կատարել միայն այն ապացույցներին, որոնց նախօրոք մյուս անձինք ծանոթացել են: Իսկ եթե ծանոթ չեն, ապա դատարանը պարտավոր է գործին մասնակցող անձանց տրամադրել ողջամիտ ժամկետ՝ ապացույցներին ծանոթանալու համար⁵:

3. Երրորդ խումբ իրավակիրառների կարծիքով, դատաքննություն սկսելու պահը դա հենց դատաքննության առաջին նիստը սկսելն է: Այսինքն, այս տեսակետի կողմնակիցները գտնում են, որ դատավարության մասնակիցներն իրավունք ունեն ապացույցներ ներկայացնել մինչև դատաքննության փաստացի սկսվելը: Ինչպես արդեն վերևում նշել ենք, դատական նիստը բաղկացած է երկու մասերից՝ նախապատրաստական փուլ և գործի ըստ էության քննության փուլ: Եվ եթե 2-րդ խմբի կողմնակիցները նշում են, որ ապացույցներ կարող են ներկայացնել մինչև գործի ըստ էության քննությունը (բուն դատաքննությունը), ապա 3-րդ խմբի ներկայացուցիչների կարծիքով ապացույց կարող է ներկայացվել մինչև դատական նիստի նախապատրաստական մասը: Սա մեր կարծիքով ավելի նախընտրելի է, քանի որ ինչ-որ չափով կանխում է նիստերի անտեղի ձգձգումները: Սակայն այս տարբերակը ևս չի լուծում առկա խնդիրները: Այս մասին նշում է

⁵ ՀՀ քաղ. դատ. օր., 48-րդ հոդված, 8-րդ մաս

⁶ Տե՛ս ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԱԲԴ/0874/02/09 քաղաքացիական գործով 01.10.2010թ. կայացրած որոշումը:

նան ՀՀ Վճռաբեկ դատարանը⁶: Սակայն ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի որոշման մեջ ևս առկա է հակասություն: Վճռաբեկ դատարանի հիշյալ որոշմամբ ամեն ջանք գործադրվում է, ներկայացնելու, որ գործով կողմ հանդիսացող ընկերությունն ապացույցը ներկայացրել է ոչ թե դատաքննություն նշանակելուց հետո և մինչև դատաքննությունը փաստացի սկսվելը, այլ հենց այդ որոշման կայացման օրը: Այսինքն վճռաբեկ դատարանն այս քայլով հաստատում է, որ ապացույցներ կարող են ներկայացվել մինչև դատաքննություն նշանակելու օրը, այլ ոչ թե մինչև դատաքննության փաստացի սկսվելը⁷: Սակայն նույն որոշման մեկ այլ տեղում⁸, ՀՀ Վճռաբեկ դատարանը փաստում է, որ ապացույցներ կարող են ներկայացվել մինչև դատաքննությունը սկսվելը: Հետևաբար, կարող ենք կատարել հետևյալ երկու պնդումները.

1. Խնդիրն այնչափ բարդ է, որ անգամ ՀՀ Վճռաբեկ դատարանը խուսափում է ապացույցներ ներկայացնելու հստակ վերջնաժամկետ նշելուց,
2. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանը դատաքննություն սկսելու «պահը» համարում է դատաքննության նախապատրաստական փուլի ավարտը, այսինքն՝ դատաքննություն նշանակելու մասին որոշման ընդունման և դատաքննությունը փաստացի սկսելու միջև ընկած ամբողջ ժամանակահատվածը (որը տեսականորեն և գործնականում կարող է տևել նույնիսկ ամիսներ):

Փաստորեն գործող ՀՀ քաղաքացիական դատավարական օրենս-

դրության մեջ խնդիր է առաջացել դատաքննությունը սկսելու պահի հստակեցման առումով:

Որպեսզի պարզենք, թե դատաքննություն սկսելու պահը որն է, այսինքն՝ օրենսդիրն ինչ նկատի ունի, նախ պետք է անդրադառնալ դատաքննությունն սկսելու պահին նախորդող փուլերին:

Համաձայն ՀՀ Քաղ. դատ. օր. 149.5 հոդվածի՝ հայցադիմումը վարույթ ընդունելուց հետո գործի արդյունավետ քննությունն ապահովելու նպատակով դատարանը ձեռնամուխ է լինում գործը դատաքննության նախապատրաստելուն: Քաղաքացիական գործը դատական քննության նախապատրաստելը քաղաքացիական դատավարության պարտադիր և ինքնուրույն փուլ է, որի մեջ ներառվում են մինչ գործի դատական նիստում քննելը գործին մասնակցող անձանց կողմից կատարվող և դատավորի կողմից ղեկավարվող դատավարական գործողությունները (որանց համակցությունը) և որոնք ուղղված են առաջին իսկ դատական նիստում քաղաքացիական գործի ժամանակին և ճիշտ քննությանն ու լուծմանը, դատական քաջքշուկի և բյուրոկրատիզմի կանխմանը⁹:

ՀՀ Քաղ. դատ. օր.-ի 149.9 հոդվածի համաձայն՝ դատավորը, համարելով գործը դատաքննության նախապատրաստված, որոշում է կայացնում գործը դատաքննության նշանակելու մասին: Այսինքն կարող ենք փաստել, որ դատաքննության նախապատրաստական փուլն ավարտվում է դատաքննություն նշանակելու մասին որոշում

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹ Տե՛ս Պետրոսյան Ռ.Գ., Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2007, էջ 409:

կայացնելով:

Դատաքննությունը քաղաքացիական գործի քննարկումը և ըստ էության լուծումն է դատարանի կողմից, այն դատավարական ձևը, որով ընթանում է գործի ըստ էության քննությունը և լուծումը:¹⁰ Իսկ թե դատաքննությունը հստակ երբ է սկսվում ՀՀ Քաղ. դատ. օրենսգրքում և իրավաբանական գրականության մեջ ընդհանրապես նշված չէ:

Քանի որ դատաքննությունը սկսելու պահի վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ և այդ կարծիքներից ոչ մեկը խնդրին հստակ լուծում չի առաջարկում, վերը նշված հակասություններն ու տարակարծությունները հաղթահարելու և խնդրին ճիշտ լուծում տալու համար անհրաժեշտ ենք գտնում սահմանել պայմաններ, որոնց առկայությունը կամ բացակայությունը կարող է նպաստել հարցի ճիշտ լուծմանը:

Մեր կարծիքով, ապացույցներ ներկայացնելու վերջնաժամկետը պետք է այնպես սահմանվի, որ.

1. Դատավարության մասնակիցները հնարավորություն ունենան ապացույց ներկայացնելու իրենց իրավունքն իրականացնել ողջամիտ ժամկետում, այսինքն՝ ապացույցներ ներկայացնելու ժամանակահատվածը խիստ սահմանափակ չլինի,
2. Դատական նիստերն անտեղի հետաձգելու խնդիր չլինի, այսինքն՝ դատաքննությունն անտեղի չձգձգվի (օրինակ՝ եթե դատավարության մասնակիցը լրացուցիչ (նոր) ապացույցներ ներկայացնի, ապա՝

մյուս մասնակցի կողմից դրանց ծանոթանալու համար դատարանը կարող է դատական նիստը հետաձգելու խնդիր ունենալ),

3. Դատաքննության նախապատրաստական փուլը ծառայի իր նպատակային նշանակությանը, այսինքն՝ գործի նախապատրաստությունն ավարտվելուց հետո այն պատշաճ կերպով պատրաստ լինի դատաքննությանը, ու գործը դատաքննության նախապատրաստելու փուլը անիմաստ չլինի:

Մեր կարծիքով, ճիշտ կլինի դատաքննությունն սկսելու պահը համարել **դատաքննությունն նշանակելու մասին որոշում կայացնելը**, քանի որ տվյալ դեպքում դատավարության մասնակիցները սկսած վարույթ հարուցելուց մինչև դատաքննությունն նշանակելու մասին որոշում կայացնելը հնարավորություն կունենան իրենց տիրապետության տակ գտնվող ապացույցները ներկայացնել: Այս ժամկետը, մեր կարծիքով, ապացույցների ներկայացման իրավունքի իրականացման համար ողջամիտ ժամկետ է, և նման օրենսդրական կարգավորման դեպքում դատական նիստերն անտեղի հետաձգվելու խնդիր չի լինի, քանի որ մինչև դատական քննության սկսվելը մասնակիցների բոլոր ապացույցները ներկայացված կլինեն և բոլոր կողմերը նախօրոք¹¹ ծանոթանալու հնարավորություն կունենան: Հակառակ պարագայում նիստը կարող է հետաձգվել համաձայն ՀՀ Քաղ. դատ. օր.-ի 48 հոդվածի 8-րդ կետի. եթե գործին մասնակցող մյուս անձինք նախապես ստա-

¹⁰ Տե՛ս Մեղրյան Ս.Գ., ՀՀ քաղաքացիական դատավարությունը սխեմաներում, Երևան, 2011, էջ 192:

¹¹ ՀՀ Քաղ. դատ. օր.-ի 48 հոդվածի 5-րդ կետի համաձայն «Գործին մասնակցող անձինք իրավունք ունեն հղում կատարելու միայն այն ապացույցների նկատմամբ, որոնց հետ գործին մասնակցող մյուս անձինք սույն օրենսգրքով սահմանված կարգով ծանոթացել են նախօրոք»:

ցած չեն լինում դատաքննության ընթացքում ներկայացված լրացուցիչ ապացույցները: Այսպիսի դեպքերում, բնական է, դատարանը պարտավոր է գործին մասնակցող անձանց տրամադրել ողջամիտ ժամկետ՝ ապացույցին ծանոթանալու համար և նիստը հետաձգել, ինչն էլ խնդրահարույց է ողջամիտ ժամկետում անձի իրավունքի դատական պաշտպանության առումով:

Ինչ վերաբերում է դատաքննության նախապատրաստական փուլի՝ իր նպատակային նշանակությանը ծառայելուն, ապա նշենք, որ դատաքննության նախապատրաստական փուլում բոլոր ապացույցների ներկայացված լինելը որոշակի հիմք կարող է լինել համարելու, որ գործը պատշաճորեն դատաքննությանը նախապատրաստված է, քանի որ դատաքննությունը գերծ կլինի այդ առումով նախապատրաստական աշխատանքներից և դատաքննությունը կիրականացվի առավել արդյունավետ:

Ելնելով վերոգրյալից՝ կարող ենք օրենսդրին առաջարկել հետևյալ փոփոխությունը. ՀՀ քաղ. դատ. օրենսգրքի 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասի «մինչև դատաքննությունը» բառակապակցությունը փոխարինել «մինչև դատաքննությունն նշանակելու մասին որոշում կայացնելը» բառակապակցությամբ: Այսինքն 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ.

«Գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ մինչև դատաքննությունն նշանակելու մասին որոշում կայացնելը պարտավոր է գործին մասնակցող մյուս անձանց առջև բացահայտել տվյալ պահին իրեն հայտնի այն ապացույցները, որոնց վրա նա հղում է կատարում որպես իր պահանջների և

առարկությունների ապացուցման հիմք, եթե այլ բան նախատեսված չէ սույն օրենսգրքով»: Եվ ՀՀ քաղ. դատ. օրենսգրքի 48-րդ հոդվածի 8-րդ մասի «մինչև դատաքննություն սկսելը» բառակապակցությունը փոխարինել «մինչև դատաքննությունն նշանակելու մասին որոշում կայացնելը» բառակապակցությամբ և նույն մասի «դատաքննությունն սկսելուց հետո» բառակապակցությունը փոխարինել «դատաքննությունն նշանակելու մասին որոշում կայացնելուց հետո» բառակապակցությամբ: Այսինքն ՀՀ Քաղ. դատ. օրենսգրքի 48-րդ հոդվածի 8-րդ մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ.

«Դատաքննությունն նշանակելու մասին որոշում կայացնելուց հետո գործին մասնակցող անձի ներկայացրած լրացուցիչ ապացույցներն ընդունում է դատարանը, եթե դրանք ներկայացնողը հիմնավորում է մինչև դատաքննությունն նշանակելու մասին որոշում կայացնելը նման ապացույցի ներկայացման անհնարինությունը՝ իրենից անկախ պատճառներով: Եթե գործին մասնակցող մյուս անձինք նախապես ստացած չեն լինում դատաքննությունն նշանակելու մասին որոշման կայացումից հետո ներկայացված լրացուցիչ ապացույցը, ապա դատարանը պարտավոր է գործին մասնակցող անձանց տրամադրել ողջամիտ ժամկետ՝ ապացույցին ծանոթանալու համար»:

Այսպիսի փոփոխությունները, մեր համոզմամբ, թույլ կտան գերծ մնալ տարակարծություններից, ապացույցներ ներկայացնելու իրավունքի խախտումներից, դատական նիստերի անհիմն հետաձգումներից:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԱՊԱՑՈՒՅՑ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵԼՈՒ
ԺԱՄԿԵՏՆԵՐԻ
ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ**

ՍԱՄՎԵԼ ՀԱՄԼԵՏԻ ՄԿՈՅԱՆ
*Երևանի պետական համալսարանի
իրավագիտության ֆակուլտետի
մագիստրոս*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Սույն հոդվածը նվիրված է ՀՀ քաղաքացիական դատավարությունում ապացույցների ներկայացման ժամկետներին: Մասնավորապես, աշխատանքում կարևորվել է ապացույցների ներկայացման հստակ վերջնաժամկետի անհրաժեշտությունը: Քանի որ ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքում հստակ նշված չէ ապացույցների ներկայացման վերջնաժամկետը, ապա գործնականում ապացույցների ներկայացման վերջնաժամկետի վերաբերյալ առաջանում են տարակարծություններ:

Աշխատանքում հեղինակը վեր է հանել տեսության մեջ և գործնականում առկա խնդիրները և օրենսդրական փոփոխության տեսքով առաջարկել է լուծման տարբերակ:

Բանալի բառեր. ապացույց, ապացույց ներկայացնելու վերջնաժամկետ, քաղաքացիական դատավարություն, օրենսգիրք, Սամվել Մկոյան:

1/75 2017

ՎԵՍՏ

ՍՐԳՍՐՈՒԹՅՈՒՆ

**НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СРОКОВ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ
ДОКАЗАТЕЛЬСТВ
В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ**

САМВЕЛ ГАМЛЕТОВИЧ МКОЯН
*Магистр юридического факультета
Ереванского государственного
университета*

**SOME PROBLEMS
OF EVIDENCE
SUBMISSION DEADLINES
IN CIVIL PROCESS IN
THE REPUBLIC OF ARMENIA**

SAMVEL HAMLET MKOYAN
*Master in Law, Faculty of Law
Yerevan State University*

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена срокам представления доказательств в гражданском процессе Республики Армения. В частности, в работе акцентируется важное значение установлению крайних сроков представления доказательств. Так как в гражданском процессуальном кодексе Республики Армения четко не указан крайний срок представления доказательств, то на практике появляются разногласия относительно крайнего срока представления доказательств. В работе автор выявил некоторые проблемы, существующие в теории и на практике, и предложил вариант решения проблемы в виде законодательного изменения.

Ключевые слова: *гражданский процесс, доказательство, кодекс, крайний срок представления доказательств, Самвел Мкоян.*

SUMMARY

The given article touches upon the issue of deadlines for evidence submission in the court proceeding on civil cases. In particular, the work emphasizes the need to set deadlines for evidence submission. Since the Civil Procedural Code of the Republic of Armenia does not clearly indicate the deadlines for submitting evidence, disagreements regarding the deadlines of submitting evidence arise in practice.

In the current work the author identifies the main problems faced in theory and practice, and proposes legislative amendments as a solution to the problems.

Key words: *evidence, deadline for submitting evidence, civil process, code, evidence submission deadlines, Samvel Mkoyan.*

ՆԱՐԻՆԵ ՍՈՎՍԵՄԻ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ Ցեղասպանության թանգարան –
ինստիտուտի ասպիրանտ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԹՈՒԹՄԻՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԴԻՏԱՐԿՄԱՆ ՓՈՐՁ՝
ԸՍՏ ԳՐԵԳՈՐԻ ՍԹԵՆԹՈՆԻ ԱՌԱՋԱԴՐԱԾ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԼԵՐԻ

Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի նախկին նախագահ, «Genocide Watch» հասարակական կազմակերպության նախագահ Գրեգորի Հ. Սթենթոնը 1996թ.-ին ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտում ներկայացրել է համառոտ մի հոդված՝ «Ցեղասպանության ութ փուլերը» վերնագրով: Այդ հոդվածը խարսխված է մի գաղափարի վրա, ըստ որի ցեղասպանությունը ութ փուլից բաղկացած գործընթաց է (1. դասակարգում, 2. պիտակավորում, 3. խտրականություն, 4. կազմակերպում, 5. բնեռացում, 6. նախապատրաստում, 7. բնաջնջում, 8. ժխտում), և որ այդ փուլերի գործողությունները, լինելով հնարավորինս կանխատեսելի, դժվար է լինում դադարեցնել: Նշված էր նաև, որ յուրաքանչյուր փուլում, կիրառելով կանխարգելիչ միջոցառումներ, հնարավոր է կանխել դրանց հետագա սրացումները:

2013թ. Սթենթոնը խմբագրել է նշած ութ փուլերը՝ ավելացնելով ևս

երկուսը՝ ապամարդկայնացման և հետապնդման փուլերը: Այդպիսով, ցեղասպանության գործընթացը, ըստ Սթենթոնի՝ դրսևորվում է տասը՝ 1. դասակարգման, 2. պիտակավորման, 3. խտրականության, 4. ապամարդկայնացման, 5. կազմակերպման, 6. բնեռացման, 7. նախապատրաստման, 8. հետապնդման, 9. բնաջնջման, 10. ժխտման փուլերով:¹

Սթենթոնի մոտեցման համաձայն կազմակերպման փուլը (organization) ցեղասպանության հինգերորդ աստիճանն է, մի գործընթաց, որ մշտապես ուղղորդված բնույթ ունի: Այն, որպես կանոն, կազմակերպվում է պետության կողմից՝ որը ինքն է ստեղծում և մասնակից դարձնում հատուկ ուժերի, օրինակ՝ աշխարհագրորդի՝ հանցագործությանը պետության մասնակցությունը ժխտելու համար ալիքի ստեղծելու նպատակով: Դա արվում է նաև մեկ այլ միտումով. որպեսզի հանցագործությանը տրվի իբր ինքնաբերական

¹ Տե՛ս <http://www.thegenocidereport.org/genocide/10-stages-ofgenocide>

անկառավարելի ընդհարման բնույթ: Երբեմն կազմակերպումը ապակենտրոնացվում է և կրում ոչ ֆորմալ տեսք: Հատուկ զինվորական միավորումները կամ աշխարհագորը ընդհանուր առմամբ վերապատրաստվում և զինվում, կազմվում են ցեղասպանական հանցագործությունների իրագործման կոնկրետ պլաններ:²

Պատմական փաստերը ցույց են տալիս, որ ինչպես հայերի, այնպես էլ թուրքիների կոտորածները նախապես պլանավորվել, մշակվել և կազմակերպվել են ցեղասպանական միջավայրի ստեղծումով՝ պետական ղեկավար մարմինների կողմից: Ակադեմիկոս Նիկոլայ Հովհաննիսյանի հավաստմամբ «ցեղասպան հասարակության» տեսակետը առաջ է քաշվել հայտնի ցեղասպանագետ Իրվինգ Հորովիցի կողմից և պաշտպանություն գտել Յուրի Բարսեղովի և այլ մասնագետների հետազոտություններում:³

Թե՛ Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության և թե՛ Ռուսիայում տեղի ունեցած Թուրքիների ցեղասպանության ժամանակ կազմավորել են հատուկ ուժեր՝ անմարդկային հանցագործությունների իրագործման նպատակով՝ ներառելով քրեածին տարրեր:

Հայերի զանգվածային ոչնչացման համար գործիք է դարձել «Թեշքիլաթը Մահսուսե» ոչ ֆորմալ կազմակերպությունը՝ երիտթուրքերի պարագլուխներից մեկի՝ Բեհաեդդին Շաքիրի ղեկավարությամբ: Այս կազմակեր-

պությունը (թարգմանաբար նշանակում է «Հատուկ կազմակերպություն») նախապես ստեղծվել էր այլ ռազմաճակատում թուրքական զորքերին աջակցելու նպատակով: Սակայն, արդեն 1915-ից «Թեշքիլաթը Մահսուսե»-ի ստորաբաժանումները ակտիվորեն ներգրավվել են հայերի զանգվածային ոչնչացման գործողություններում:⁴

Բացի այդ, Հայոց ցեղասպանությունը կազմակերպված և հետևողական կերպով իրագործելու նպատակով Օսմանյան կայսրությունում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ 1914թ. փետրվարին, դեռ պատերազմից առաջ ստեղծվել էր «Երեքի գործադիր կոմիտե»՝ իթթիհադականներ Բեհաեդդին Շաքիր, դոկտոր Նազըմ և Միդհաթ Շուքրու կազմով: Այս կոմիտեի վրա էր դրված Օսմանյան կայսրության տարածքում հայության տեղահանման և ջարդերի կազմակերպման ու իրագործման պատասխանատվությունը: Կոմիտեն, որ օժտված էր ամենալայն լիազորություններով, մանրամասն մշակել էր հայերի տեղահանության և ոչնչացման բոլոր կազմակերպական հարցերը՝ ըստ շրջանների նրանց տեղահանության ժամկետները, տեղահանման ուղիները, կենտրոնացման վայրերը, և այլն:⁵

Իսկ Ռուսիայում, 1992թ. սկզբին, քաղաքական այն կազմավորումները, որոնք աջակցում էին երկրի նախագահ

² Տե՛ս <http://genocidewatch.net/genocide-2/8-stages-of-genocide/>

³ Տե՛ս IrvingHoozitz, State Power and Mass Murder, New Brunswick, Москва, «XX век - согласие», 2000.

⁴ Տե՛ս Ս. Մաթևոսյան, «Հայոց ցեղասպանություն և հրեական Հոլոքոստ», համեմատական փորձ, Երևան, 2005, էջ 41:

⁵ Տե՛ս Նիկոլայ Հովհաննիսյան, «Արմենոցիդը ճանաչված ցեղասպանություն է», Երևան, 2010թ., էջ 91:

Ջուլիանը Հաբիալիմանային, ստեղծել են երկու զինյալ խմբավորում՝ «Ինթերահամվե» (Interahamwe) – նրանք, ովքեր հարձակվում են միասին, և Իմպուզամուգամբի (Impuzamugambi – նրանք, ովքեր ունեն միևնույն նպատակը), որոնք վերապատրաստվելով և զինվելով ռուսական Բանակի կողմից, նույն 1992-ին ներգրավվել են երկու հազարից ավելի հիմնականում թուսի ազգության քաղաքացիների սպանության գործողությունների մեջ: Սպանվել է ընդհանուր թվով ութ հարյուր հազար թուսի:

«Ինթերահամվե»-ն, ըստ էության, ռազմականացված աշխարհագրային կազմակերպություն էր, որ որոշիչ դեր է խաղացել 1994թ. ցեղասպանության պլանավորման և իրագործման գործընթացում: Այդ մասին է փաստում 1994թ. հունվարին, այսինքն բուն հանցագործության իրագործումից երեք ամիս առաջ, ՄԱԿ-ի՝ Ռուանդայում գործող խաղաղապահ առաքելության ուժերի ղեկավար զեներալ-լեյտենանտ Ռոմեո Ա. Դալերի (Romeo A. Dallaire)՝ ՄԱԿ-ի կենտրոնականայն իր վերադասներին ֆաքսով ուղարկված հաղորդագրությունը: Դրանում շարադրված էր «Ինթերահամվե» զինված խմբավորման կադրերի վերապատրաստմամբ զբաղվող «Ազգային հեղափոխական շարժում» հանուն զարգացման» կուսակցության բարձրաստիճան անձի կողմից տրամադրած տեղեկության: Վերջինս հաղորդել էր. «Ես վերապատրաստել եմ մայրաքաղաքից դուրս տեղակայված ճամբարներում 1700 տղամարդկանց: Այդ 1700 հոգին բաժանվել են 40 հոգիանոց

խմբերի և տարածվել ամբողջ մայրաքաղաքով»: Հաղորդման մեջ նշվել էր նաև, որ նախքան Ռուանդայում ՄԱԿ-ի առաքելության ավարտը, նույն անձը հրամայել էր, որ ցուցակագրեն մայրաքաղաք Կիգալիում գտնվող բոլոր թուսիներին: Ռոմեո Դալերը կասկած էր հայտնել, որ դա արվել է թուսիներին ոչնչացնելու համար, միաժամանակ նշել, որ այդ անձնակազմը 20 րոպեում ի վիճակի է սպանել 1000 թուսի:⁶

Բնութագրական է, որ և՛ հայերի և թուսիների ջարդերին, ինչպես և կարելի էր ենթադրել, մասնակցել են բանակային ուժեր, առանձին դեպքերում հենց նրանք են եղել ցեղասպանության թիրախ-ժողովուրդների, խմբերի սպանության անմիջական իրագործողները: Ներգրավված են եղել նաև այլ էթնիկական խմբեր. հայերի պարագայում դահճի դերում ակտիվ մասնակցություն են ունեցել ռազմատենչ քրդերը, չերքեզները, թուրքական ցեղեր: Թուսիների սպանություններին մեծիմասով մասնակցել են հուսիները:

Հարկ է նշել, որ շարքային քաղաքացիների մասնակցությունը ցեղասպանական գործողություններին, ինչպես հայերի, այնպես էլ թուսիների դեմ ուղղված, պայմանավորվել է այն շահագրգռող հանգամանքով, որ հանցագործությունների մասնակիցները յուրացնում էին զոհերի ունեցվածքը: Կազմակերպիչները ևս շահագրգռված էին նման ներգրավմամբ, քանի որ զանգվածային մասնակցությամբ սպանությունները խնայում էին հիմնական ուժերի ժամանակը: Այս հանգամանքին ուշադրություն է

⁶ Տե՛ս <http://www.refworld.org/docid/3dect4b24.html/>

դարձրել նա՛ն պատմաբան Տ. Մաթոսյանը:⁷

Այսպիսով, ակնհայտ է դառնում, որ և՛ Հայոց ցեղասպանության, և՛ թուրքիների ցեղասպանության իրագործման նպատակով պետական հովանավորչության ներքո նախապես կազմավորվել են հատուկ խմբավորումներ, ինչպես «Թեշքիլաթը Մահսուսե» և «Ինթերահամվե», ցեղասպանության նպատակները ի կատար ածելու համար: Այս հանգամանքը փաստում է ցեղասպանության նախապես և պետականորեն կազմակերպված լինելը:

Ցեղասպանության վեցերորդ՝ բևեռացման (polarization) փուլում ծայրահեղականներն առանձնացնում են թիրախ խմբերը՝ միաժամանակ շարունակելով ատելություն քարոզել: Այս փուլում կարող են ընդունվել օրենքներ, որոնք արգելում են, խառնամուսնությունները կամ սոցիալական շփումները:⁸

Համեմատության մեջ դիտարկվող երկու թիրախ-գոհերի պարագայում էլ, ինչպես Հայոց ցեղասպանության, այնպես էլ Ռուանդայի թուրքիների, իրականացվել են բազմազան միջոցառումներ՝ գոհերին համապատասխան հասարակություններից զատելու համար:

Բևեռացման սույն երևույթն առավել ցայտուն է արտահայտվել Հայոց ցեղասպանության պարագայում, երբ 1915թ. մայիսի 27-ին Օսմանյան կայսրությունում ընդունվել է «Տեղահանության մասին» օրենքը: Դրանով սկիզբ է դրվել հայերի կազմակերպված

տեղահանման Օսմանյան կայսրությունում, այսինքն գոհի առանձնացմանը հասարակությունից:

Հայերին կոտորելու տարիներին շարունակել է գործել ցեղասպանական միջավայրի «արդյունավետությանը»՝ նպաստող հակահայ քարոզչությունը՝ դառնալով նպատակի հասանելիության համար կարևոր գործիք: Հատկապես ներարկվում էր այն տեսակետը, որ հայերը համագործակցում են թշնամու՝ Ռուսաստանի հետ և պատրաստվում են, ըստ իրենց, կոտորել երիտթուրք ղեկավարներին:

Հետաքրքիր է երկու դեպքում էլ առկա ևս մեկ քարոզչական հնարք. հայերի պարագայում թուրքերը պնդում էին, թե իբր հայերն աջակցում են իրենց թշնամուն՝ Ռուսաստանին, իսկ թուրքիների պարագայում հուրոները նրանց մեղադրում էին նույնպես «դավաճանության մեջ», ասելով, որ թուրքիները աջակցում են Ռուանդայի հայրենասիրական ճակատին (ՌՀՃ): Ավելին, Ռուանդայում քարոզչություն իրականացնողները հայտարարում էին, որ ոչ միայն հուրոների ազատությունն ու բարգավաճումն է վտանգի տակ, այլև նրանց կյանքը: Թխվում են այլ շինծու մեղադրանքներ ևս:

Ռուանդայում 1991թ. փետրվարին ստորագրված նյութերից մեկում գրվել էր, որ «ՌՀՃ-ն պլանավորել է ցեղասպանություն, այսինքն մեծամասնություն կազմող հուրոների բնաջնջման միջոցով վերականգնել թուրքի փոքրամասնության բռնապետությունը»:⁹

⁷ Տե՛ս Տ. Մաթոսյան, «Հայոց ցեղասպանություն և հրեական Հոլոքոստ, համեմատական փորձ», Եր., 2005թ., էջ 42

⁸ Տե՛ս <http://genocidewatch.net/genocide-2/8-stages-of-genocide/>

⁹ Տե՛ս Alison Des Forges, Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda, Human Rights Watch, New York, Washington, London, Brussel, 1999, pg 93.

Թուրքիների բնեռացման գործընթացում վճռորոշ դեր է խաղացել նրանց երկրում ներդրված անձի նույնականացման քարտային համակարգը՝ նույնականացման քարտերը, որոնց միջոցով ոճրագործները արագ կարողացել են առանձնացնել թուրքսիներին:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով ցեղասպան միջավայրերում հայերի և թուրքսիների բնեռացման երևույթը՝ կարող ենք հանգել այն եզրակացության, որ թուրքսի խմբի առանձնացումը կամ բնեռացումը այն ակնդետ ազդակն է, որ տվյալ խմբի ներկայացուցիչների նկատմամբ կիրառելիս բացահայտում է հանցագործությունը որպես հստակ ուղղորդված և անդառնալի, և որոնց հետևանքները կարող են անասելի չափերով աղետալի լինել թիրախ խմբի համար:

Ցեղասպանության յոթերորդ փուլը նախապատրաստումն է (preparation): Ոճրագործ ղեկավարները պլանավորել են, օրինակ, հայերի, հրեաների, թուրքսիների կամ այլ թիրախ խմբի «խնդրի» «վերջնական լուծումը»: Նրանք հաճախ են օգտագործում իրենց իրական նպատակները քողարկելու համար այնպիսի արտահայտություններ, ինչպես օրինակ. «Էթնիկ գտում», «Մաքրագործում» կամ «հակաահաբեկչական միջոցառում» եզրերը: Թուրքիան շարունակում է իր այդ քաղաքականությունը նաև այսօր՝ ի դեմս քուրդ ազգաբնակչության: Օրինակ, ինչպես նշում է Արմենայրես գործակալությունը՝ հղում անելով թուրքական Անադոլու գործակալությ-

յանը «Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը քրդերի դեմ ուղղված գործողությունները արդարացնելու համար հայտարարել է, որ Սիրիայի և Իրաքի քրդական ուժերին համարում է Թուրքիայում ահաբեկչական հոչակված Քրդստանի բանվորական կուսակցության (PKK) մի մասը, և Թուրքիան ազատ է այդ ահաբեկչական խմբերի դեմ գործողություններում»¹⁰:

Նախապատրաստվելով զոհերի վերջնական բնաջնջմանը և շարունակելով աստելության քարոզչությունը, ոճրագործության սուբյեկտները ստեղծում են զինված խմբեր, կազմակերպում են նրանց համապատասխան ուսուցումը, մարզումը և շարքերի համալրումը, կանոնավոր զինումը: Նրանք հանրությանը վախեցնում են զոհին սպառնացող ենթադրյալ վտանգով, մշտապես ներարկում են այն միտքը, որ եթե իրենք նրանց չսպանեն, ապա իրենց կսպանեն: Կանխավ «զոհը հանցագործ է հոչակվում, որովհետև չի ցանկանում զոհ լինել»¹¹, բացահայտում է ճանաչված գիտնական Ալբերտ Նալչաջյանը և հավելում. «Ըստ էության զոհի մեղադրումն ու վարկաբեկումը, որը հետևողականորեն կիրառում են տիրապետող ազգերն ու նրանք, ովքեր հանցագործություններ են կատարել, ինչպես նաև այդ հոգեբանական բարդության օգտագործման հետևանքները... այն հոգեբանական նախադրյալներն են, որոնց վրա է հենվում ցեղասպանության (զենոցիդի) իրագործումը»¹²:

Հանցագործության սուբյեկտները,

¹⁰ Տե՛ս Armenpress տեղեկատվական գործակալության 2017 մայիսի 20-ի հաղորդագրությունը:

¹¹ Ա. Նալչաջյան. «Էթնիկական հոգեբանություն», Ե. 2001, էջ 104

¹² Նույն տեղում:

նախքան գոհերի վերջնական բնա-
ջնջումն իրագործելը, կազմակերպում
և իրականացնում են փոքր մասշտաբի
կոտորածներ՝ որպես փորձնական
տարբերակ:¹³

Օսմանյան կայսրության ղեկավա-
րությունը օգտագործելով XX դարա-
սկզբին ստեղծված արտաքին և ներքին
քաղաքական դրությունը, քայլեր է
ձեռնարկել իրագործելու հայերի բնա-
ջնջման նախապես մշակված պլանը:
Մինչ հարցին յուրովսանն լուծում տա-
լը, երիտթուրքերը 1909թ.-ին իրակա-
նացրել են հայերի ջարդեր Ադանա քա-
ղաքում և հարակից գյուղերում
(պատմական Կիլիկիա): Դրանց արդ-
յունքում սպանվել է մոտ 35.000 հայ,
ավերվել են քաղաքի հայկական
թաղամասերը: Հայերի նյութական
վնասը գերազանցել է 80մլն դոլարը:
Այս գործողությունները ցայսօր մնում
են անպատիժ: Ավելին՝ Ադանայի քա-
ղաքապետը հերոսացվել է և պար-
գևատրվել պետական մրցանակով:¹⁴
Վերջին հանգամանքը մեկ անգամ ևս
վկայում, հաստատում և ապացուցում
է, որ իթթիհադական պարագլուխները
ոչ միայն տեղյակ էին այդ ջարդերի
մասին, այլև նրանց իսկ կողմից էր
հրամայված իրականացնելու սպանողը:

Ադանայի ջարդերից երկու տարի
անց, 1911թ.-ին Սալոնիկում երիտթուր-
քերի հրավիրած համագումարում որո-
շում է կայացվել վերջնականապես
իրագործել իրենց բնօրրանից հայերի
արմատախիլ անելու և ոչնչացնելու
հրեշավոր ծրագիրը: Բնաջնջման կամ
բռնի ձուլման քաղաքականությունը
վերաբերել է ոչ միայն հայերին, այլև

կայսրության մյուս բոլոր ոչ թուրք,
հիմնականում այլադավան ազգերին:
Սալոնիկի ժողովը հատուկ ձևակերպել
է խնդիրը. «Վաղ թե ուշ պետք է իրա-
կանացվի բոլոր հպատակների թուր-
քացումը, թերևս պարզ է, որ դա չի
կարող իրականացվել խաղաղ ճանա-
պարհով, դա կարող է իրագործվել
միայն զենքի միջոցով»:¹⁵

Հայերի ցեղասպանությանը՝
Արմենոցիդին վերաբերող փաստերն
ամրագրված են նաև երիտթուրք նա-
խկին գործիչ Մեվլան Ջադե Ռիֆաթի՝
առաջին անգամ 1929-ին Հալեպում
օսմաներեն լեզվով հրատարակված
«Օսմանյան հեղափոխության մութ
ծալքերը և Իթթիհատի հայաջինջ ծրա-
գրերը» գրքում: այն թարգմանվել է
ֆրանսերեն և տեղ գտել ֆրանսիացի
Էթիեն Ռադաֆայի 1970-ին հրատարա-
կված հատորում: 1968 և 1975 թթ. գիրքը
ևս երկու հրատարակություն է ունեցել
Բեյրութում, իսկ 1990-ին՝ Երևանում:

Սալոնիկի երիտթուրքական ժո-
ղովի անմիջական մասնակից Մեվլան
Ջադե Ռիֆաթի սույն աշխատությունը
երևան է հանում հանցագործության
ծրագրման և իրականացման նպատա-
կներին միտված բազում անժտելի
փաստեր, որոնք հօդս են ցնդեցնում
հայերի մեղավոր լինելու, դավաճանե-
լու վերաբերյալ թուրքական ամբողջ
քարոզչության բոլոր պնդումները:

Ահա ոչ անհայտ պարագլուխ
դոկտոր Նազրմի խոսքերը.

«Տոկթ. Նազրմ. – Եթե 1909-ի
Ատանայի և այլ վայրերում մեջ կատա-
րել տուածին նման տեղական ջարդ-
երով պիտի գոհանանք, օգուտի տեղ

¹³ Տե՛ս <http://genocidewatch.net/genocide-2/8-stages-of-genocide/>

¹⁴ Տե՛ս Մարտիկ Գասպարյան, «Тучи не могут долго скрывать солнечный свет», Москва, 2010, стр. 10

¹⁵ Տե՛ս Մարտիկ Գասպարյան, «Тучи не могут долго скрывать солнечный свет», Москва, 2010, стр. 10-11

վնաս կը հասնի, մեր մաքրագործել առաջադրած ուրիշ տարրերը (ընդգծ. իմն է՝ Ն.Կ.), արաբները, քիւրտերը կ'արթնցնէ եւ վտանգը մէկի տեղ երեք կըլլայ, կ'մեծնայ եւ գործադրութիւնը կը դժարանայ, այս ժողովին մէջ քանիցս խոսած եմ եւ հիմա կ'կրկնեմ. եթէ այս մաքրագործումը ընդհանուր եւ վերջնական պիտի չըլլայ, օգուտի տեղ վնաս կը բերէ. պէտք է հայ ազգը արմատախիլ ըլլայ, մեր հողին վրայ անհատ մը անգամ չըմնայ, հայ անունը մոռցուի: Հիմա պատերազմի մէջ ենք, ասկէ յարմար առիթ չի գտնուիր մեծ պետութեանց միջամտութիւնը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնար ըլլալ, ըլլալու պարագային խնդիրը կատարուած իրողութիւնը մը կը դառնայ և կը փակուի, այս անգամուան գործողութիւնը բնաջնջումի գործողութիւն մը պիտի ըլլա, հայրերէն անհատ մը իսկ չ'մնալու պայմանու բնաջնջումը անհրաժեշտ է...»¹⁶

Ցեղասպանության նախապատրաստական փուլի անբաժան մասն է կազմում ագրեսիվ բնակչության զինումը: Այս իրողության վրա է ուշադրություն հրավիրել անվանի պատմաբան Ստեփան Պողոսյանը, գրելով, որ «1914թ. սեպտեմբերին Էրզրումում մահմեդականներին զենք էին բաժանում հայերի առաջիկա կոտորածների համար: Բայազետում իշխանությունները շարունակում էին զինել ավագակներին»:¹⁷

Նախապատրաստական ծրագ-

րերում տեղ էին գտնում նաև քրեաձին, կրկնահանցագործ, մարդասպան տարրերը, որոնց երիտթուրքերի պարագլուխների կարգադրությամբ ազատել էին բանտերից և կազմավորել 10-15 հոգանոց ջոկատներ՝ թուրք խմբապետների գլխավորությամբ: Նրանց զինել և հանդերձավորել են:¹⁸

Թուրքիների ցեղասպանության պարագայում նույնպես գործող իշխանության հովանավորությամբ Ռուանդայի մի շարք համայնքներում նախքան 1994թ-ի բուն ցեղասպանությունը իրականացվել են փոքրածավալ ջարդեր: Դրանք իրականացվել են 1990-1993թթ. ավելի քան 300 համայնքներում, ինչպես, օրինակ, Կիբիլիրիայում, Կիբույետում, Գիսիյետում, Կարագոնում, Մութարանում, Բուգեսերայում և այլն: Հարձակումների թնթագրում սպանվել է 2000 թուրքի և մոտավոր թվով 1000 հույու: Նման «նախալարժանքը» ոգևորել է կազմակերպիչների: ¹⁹

1993թ. ընթացքում նախագահ Հաբիարիմանայի կուսակցությունում կազմակերպելով «Բնբրահամվե»-ի համալրումը և վերապատրաստումը, առանձնանում է մեկ այլ խումբ, որը հավանաբար, անհանգստանալով, որ աշխարհագորը չափազանց շատ է ապականված պարտիզանական մասնակցությամբ, որոշում են ստեղծել նաև «քաղաքացիական ինքնապաշտպանական ուժ»: Այս վերջինը երիտասարդ տղամարդկանց հավաքագրելու էր ոչ թե կուսակցական, այլ վարչական

¹⁶ Դիֆաթ Մեվլան Նադե. «Օսմանյան հեղափոխության մութ էջերը և Իթթիհատի հայաջինջ ծրագրերը», Եր ԿՓՀ, ֆաքսիմիլ հրատարակություն, 1990, էջ 97-98:

¹⁷⁻¹⁸ Տե՛ս Ա. Կ. Պողոսյան, «ակնարկներ Արևմտյան Հայաստանի պատմության (19-րդ դարի վերջ, 20-րդ դարի սկիզբ)», Երևան, 1990, էջ 138:

¹⁹ Տե՛ս Alison Des Forges, "Leave None to Tell the Story". Genocide in Rwanda, Human Rights Watch, New York, Washington, London, Brussel, 1999, pg. 106.

խողովակներով: Նոր կազմավորման շարքերն անցած քաղաքացիները վերապատրաստվում են նախկին զինվորականների կամ համայնքային ոստիկանության կողմից, ովքեր ղեկավարելու էին նրանց «թշնամու» դեմ հարձակումների ժամանակ:

1993թ. սկզբին գնդապետ Բեռնարդե Նուհիմանան խրախուսական նամակ է ուղղում կառույցի իր ընկերներին և զինակիցներին, իսկ վարչարարները կազմում են այն զինվորականների ցուցակները, ովքեր կարող էին կարգադրել կառույցի շարքայիններին: 1993-ին և 1994-ի սկզբին զինվորականները զինում են աշխարհագորը և Հաբիարիմանայի մյուս աջակիցներին, բայց Բագոսորոն և մյուսները հանգում են այն եզրակացության, որ հրազենները շատ թանկ են «քաղաքացիական ինքնապաշտպանության» ծրագրում ընդգրկված բոլոր մասնակիցներին զինելու համար: Նրանք կողմնակից էին երիտասարդներին զինել սառը զենքով, ինչպես օրիակ, մաշետներով (լայնաշեղք դանակներ): Հաբիարիմանային աջակցող գործարարները ներկրում են մեծ խմբաքանակով դանակներ, որը թույլ էր տալու զինել յուրաքանչյուր երրորդ չափահաս հուֆու տղամարդու:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով ցեղասպանության նախապատրաստական փուլերում հանցագործության կազմակերպիչների քայլերը, դրանք բաղդատելով մեկ հարյուրամյակի ընթացքում իրականացված մյուս

ոճրագործությունների համայնապատկերում, գալիս ենք այն եզրակացության, որ տեղի ունեն գործողություններ, որոնք բնութագրական են քննարկվող ցեղասպանությունների մեխանիզմը և դրդապատճառները վեր հանելու առումով, բուն ցեղասպան գործողությանը նախորդում են միանման քայլեր:

Մթենթոնի փուլերով դիտարկումը օգնում է հանգելու այն եզրակացության, որ ցեղասպանության նախաձեռնողները և կազմակերպողները հանդիսանում են ավտորիտար պետության պարագլուխները: Իսկ դա էլ արդեն մեկ անգամ ևս նշանակում է, որ ցեղասպանությունը կազմակերպվում և ուղղորդվում է պետության կողմից: Հայոց և Թուսիների ցեղասպանությունների համեմատությունից պարզ է դառնում, որ մարդկության դեմ ուղղված այս կարգի հանցագործության իրագործման համար տարվել են մանրակրկիտ նախապատրաստական աշխատանքներ, առանձնացվել են թիրախ խմբի ներկայացուցիչները, կազմավորվել են հատուկ կառույցներ, որոնց զինել են, քարոզվել է նպատակային աստելություն թիրախ խմբի հանդեպ:

Ընդգծելի է և այն, որ երկու իրադարձությունները համանման են, ինչի մասին էլ վկայում են այն միևնույն հատկանիշները, որ դրսևորվել են ինչպես Հայոց, այնպես էլ Թուսիների ցեղասպանությունների ընթացքում:

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԹՈՒԹՄԻՆԵՐԻ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ԴԻՏԱՐԿՄԱՆ ՓՈՐՁ՝ ԸՍՏ
ԳՐԵԳՈՐԻ Հ. ՍԹԵՆԹՈՆԻ
ԱՌԱՋԱԴՐԱԾ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՓՈԻԼԵՐԻ**

ՆԱՐԻՆԵ ՄՈՎՍԵՍԻ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ
*ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանության
թանգարան – ինստիտուտի
ասպիրանտ*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում 20-րդ դարի սկզբին և վերջին մարդկության դեմ կատարված երկու ծանրագույն ոճրագործություններին՝ Հայոց և Թուրքիների ցեղասպանություններին, հիմք ընդունելով *Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի* նախկին նախագահ, «Genocide Watch» ոչ պետական կազմակերպության տնօրեն Գրեգորի Հ. Սթենթոնի (Gregory H. Stanton) կողմից առաջադրված ցեղասպանության հանցագործության նախապատրաստման և իրականացման փուլայնացումը (նախապատրաստում, բևեռացում, կազմակերպում):

Հիմնվելով Սթենթոնի առաջադրած փուլայնացման (առանձնացվել է ընդամենը 10 փուլ)՝ հատկապես 6-րդ և 7-րդ փուլերի բնորոշումների վրա՝ հեղինակն ամրագրում է այն թեզը, որ ցեղասպանությունները նախօրոք ծրագրված, հանգամանորեն մշակված և

պետականորեն կազմակերպված հանցագործություններ են:

Նշվածը հեղինակը հիմնավորում է Օսմանյան կայսրությունում Հայոց և Ռուսանդայում Թուրքիների ցեղասպանությունների միջև համեմատական վերլուծության միջոցով:

Բանալի բառեր. *Գրեգորի Հ. Սթենթոն, թուրքիներ, հայեր, ցեղասպանություն, ցեղասպանության փուլեր, Նարինե Մովսեսի Կոստանյան:*

**ОРГАНИЗАЦИЯ АРМЯНСКОГО
ГЕНОЦИДА И ГЕНОЦИДА
ТУТСИНОВ ПО ВЫДВИНУТЫМ
ЭТАПАМ ГРЕГОРИ. Г. СТЕНТОНА**

НАРИНЕ МОВСЕСОВНА КОСТАНДЯН

*Аспирант музея-института
Геноцида АН РА*

РЕЗЮМЕ

Автор статьи в корреляционном подходе рассматривает две тяжкие преступления против человечества в начале и в конце 20-ого века: Геноцид армян в Османской империи (1915-23гг.) и Геноцид тутсинов в Руанде (1994г.). При этом, автор исследует данные преступления уже в их подготовительных стадиях, основываясь на периодизации геноцидного преступления, предложенной бывшим председателем Международной ассоциации геноцидоведов и директором общественной организации "Genocide Watch" Грегори Г.Стентоном.

Г.Стентоном выделено 10 периодов данного преступления. Данная методика, особенно 6-й и 7-й периоды преступления (соответственно: непосредственная подготовка преступления и массовые истребления жертв) дают возможность всеобъемлюще рассматривать Геноцид и обосновать тезис о том, что Геноцидные преступления – это заранее планируемые, всесторонне разработанные и организованные именно государством преступления.

Такой вывод автор обосновывает фактическими материалами при выделении характерных деталей и общих закономерностей в процессе Армянского и Руандийского геноцидов.

Ключевые слова: *Армяне, Геноцид, Грегори Стентон, стадии геноцида, тутсины, Нарине Мовсесовна Костандян.*

**ORGANIZATION OF THE ARMENIAN
GENOCIDE AND GENOCIDE OF
TUTSIS ACCORDING TO THE
PERIODIZATION STAGES
OF GREGORY. H. STANTON**

NARINE MOVSES KOSTANDYAN

*Postgraduate of the Armenian Genocide
Museum-Institute
of the RA National Academy of Sciences*

SUMMARY

This article reflects on two grave crimes against humanity at the beginning and at the end of the 20th century - the Armenian Genocide and the Genocide of Tutsis - based on preparatory, polarization and organizational stages proposed by Gregory H. Stanton, the president of the nongovernmental organization "Genocide Watch".

Based on the Stanton's proposed genocide per iodization and particularly on the sixth and seventh stages, the author captures the thesis that genocide is a planned in advance, in detail and comprehensively processed and organized by the government crime.

This conclusion is based on the author's documentary comparative analysis between the genocides of Armenians and Tutsis.

Key words: *Armenians, Genocide, George Stanton, genocide stages, Tutsis, Narine Movses Kostandyan.*

ՄԱԿ-Ի ԳԼԽԱՎՈՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ ԱՆՏՈՆԻՈ ԳՈՒՏԵՐԵՇԻ ՀՐԱԴԱԴԱՐԻ ԿՈՉԸ*

Այս տարվա հունվարին Գլխավոր քարտուղարի պարտականություններն ստանձնելով՝ առաջին բանը, որ արեցի, խաղաղության կոչ արձակելն էր. կոչ բոլոր քաղաքացիներին, կառավարություններին ու առաջնորդներին՝ առաջնահերթություն տալու խաղաղությանը:

Խաղաղության միջազգային օրը, որ նշվում է ամեն տարի սեպտեմբերի 21-ին, մարմնավորում է զինված հակամարտությունների պատճառած անտեղի տառապանքներին վերջ դնելու մեր ընդհանուր ցանկությունը: Այդ օրը հնարավորություն է աշխարհի մարդկանց համար՝ ճանաչելու այն կապերը, որ միավորում են բոլորին՝ անկախ ծագման երկրից: Սա օր է, երբ ՄԱԿ-ը 24-ժամյա համաշխարհային

հրադադարի կոչ է անում՝ հույսով, որ խաղաղության մեկ օրվան կհաջորդի նաև մեկը, հետո՝ էլի մեկը, և, վերջիվերջո, զենքերը կլռեն:

Այնուամենայնիվ, խաղաղության հասնելը սոսկ զենքը վայր դնելը չէ: Իրական խաղաղությունը պահանջում է կամուրջների կառուցում, պայքար խտրականության դեմ և հանուն աշխարհի բոլոր մարդկանց իրավունքների:

Ահա թե ինչու այս տարի Խաղաղության միջազգային օրվա թեման է. «Միասին՝ հանուն խաղաղության. հարգանք, ապահովություն ու արժանապատվություն բոլորի համար», որի սկեռակետում, մասնավորապես, աշխարհով մեկ փախստականների ու միգրանտների ծանր կացությունն է:

* Որպես ՄԱԿ-ի Տնտեսական և սոցիալական խորհրդում (UN ECOSOC) հատուկ խորհրդատվական կարգավիճակ ունեցող ոչ պետական կազմակերպություն, ՀՄԻԿ ՀԿ-ն իր բոլոր պարբերականներում ունի ՄԱԿ-ի գործունեությունը լուսաբանող էջ:

Որպես միջազգային համայնք, մեր պարտավորությունն է՝ ապահովել, որ բոլոր նրանք, ովքեր հարկադրված լքել են իրենց տները, ստանան միջազգային իրավունքով իրենց համար նախատեսված պաշտպանությունը: Որպես մարդկային ընտանիք՝ մեր պարտքն է վախճ փոխարինել բարությամբ:

Եկե՛ք հաջորդ 100 օրվա ընթացքում հիշենք, որ մեր հասարակության միլիոնավոր խոցելի անդամներ, որոնցից շատերը կորցրել են ամեն ինչ, մեր կողմից հասկացվելու և մեր օգնության կարիքն ունեն:

Եկե՛ք միասին նրանց օգնելու ռազմավարություն մշակենք:

Եկե՛ք գիտակցենք, թե որքան բազմաթիվ միջոցներով են նրանք նպաստում իրենց ընդունող երկրների ու համայնքների զարգացմանը:

Եվ եկե՛ք կրկնապատկենք մեր

ջանքերը՝ հակամարտության հիմնային պատճառները հաղթահարելու համար, կատարելագործենք կայուն զարգացման նպատակներին ուղղված մեր գործունեությունը և ավելի մեծ ուշադրություն դարձնենք բռնության կանխարգելման հարցը առաջնային դարձնելուն:

Բացելով մեր սրտերը, ձեռք ձեռքի տալով և միգրանտներին ու փախստականներին օգնության հասնելով՝ մենք կարող ենք ավելի մոտենալ բոլորի համար խաղաղությանը, բարգավաճմանն ու ապահովությանը:

ԱՆՏՈՆԻՈ ԳՈՒՏԵՐԵՇ

ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար

ՄԱԿ-ի Նյու-Յորքի գլխավոր կենտրոնակայան,

2017թ. հունիսի 15

ՄԵՐ ՀԱՍՑԵՆ՝ ՀՀ, ք. Վանաձոր, Ծիրակացու 1-ին նրբ., թիվ 2
Հեռ. +374 (322) 2-29-67,
Էլ. փոստ vasnardaroutean@gmail.com
URL www.acrpc.am/vasnardaroutean

ADDRESS: 1 Shirakatsi Lane, Building 2, Vanadzor, Republic of Armenia
Tel. (+374 322) 2-29-67
E-mail: vasnardaroutean@gmail.com
URL: www.acrpc.am/vasnardaroutean

ՀԻՄՆԱԳԻՎԵԼ Է 1989թ.

FOUNDED IN 1989

*Գրանցված է ՀՀ Արդարադատության նախարարությունում:
Գրանցման վկայական՝ թիվ 1016*

ISSN 1829-4871

Հիմնադիր և հրատարակիչ՝

**Հայկական սահմանադրական
իրավապաշտպան կենտրոն (ՀՄԻԿ) ՀԿ**

*Ստորագրված է տպագրության 2017թ. հունիսի 30-ին
Ծավալը՝ 4 տպագր. մամուլ, տպաքանակը՝ 100
Տպագրվել է «Ա.Զ. Սամվել Մաթևոսյան» տպագրատանը*

ԱՇՈՏ ՍԵՆԻԿԻ ՀԱԽՈՅԱՆ

Ծնվել է 1955թ. հունվարի 7-ին Կիրովական (ներկայումս՝ Վանաձոր) քաղաքում: Ազատ նկարիչ է, մանկավարժ, դիմանկարի ճանաչված վարպետ: 1978թ. ավարտել է Երևանի Փ. Թերլեմեզյանի անվան գեղարվեստի ուսումնարանի ձևավորման բաժինը:

Աշխատել է Կիրովականի Լուսատեխնիկական գործարանում որպես նկարիչ-ձևավորող, Կիրովական քաղաքի ու ՌԴ Կրասնոդարի երկրամասի մի շարք դպրոցներում, որպես կերպարվեստի ու գծագրության ուսուցիչ, նկարչական խմբակների ղեկավար:

Մասնակցել է քաղաքային և հանրապետական մի շարք ցուցահանդեսների: Առավել հայտնի գործերից են «Պիկասո», «Շառլ Ազնավուր», «Ինքնանկար», «Մեղեդու ձախրանքը», «Երիտասարդություն» և մի քանի տասնյակ այլ յուղաներկ և գրաֆիկական ստեղծագործություններ: Ստացել է նաև երաժշտական կրթություն: 2003թ.-ից երգում է Վանաձորի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու երգչախմբում:

Ուշագրավ կատարողական տեխնիկան, մեղեդայնությունը, գեղակերպության անբասիր զգացումը, երևակայության զարմանալի թռիչքները այն որակներն են, որ առաջնորդում ու բնութագրական են Աշոտ Հախոյան գեղանկարչի համար:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱՊԱՇՏՊԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ